

SEWERYN PAUCH
sewerynpauch@wp.pl
ORCID: 0000-0003-1714-7351

ŚLADY DOŁKOWE NA OBSZARZE POLSKI – KATALOG

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/SPLP.2020.011>

Streszczenie

Prezentowany tekst jest zestawieniem miejscowości z obszaru całej Polski, w których znajdują się świątynie posiadające na swych elewacjach ślady dołkowe. Celem niniejszego tekstu jest wskazanie rozległości występowania tak charakterystycznego zjawiska, które pozostaje niejednoznacznie rozpoznane w swej genezie. Przedstawiony katalog pozwala też prześledzić zmiany zachodzące w ilości śladów zinwentaryzowanych przez kolejnych badaczy, co wskazuje jednoznacznie na zanikanie przedmiotowych otworów.

Słowa kluczowe: *ślady dołkowe, katalog, XVI–XVIII w., religijność, kościoły gotyckie*

Cup Marks in the Polish Territory: a Catalogue

Summary

The paper provides a catalogue of places scattered around Poland with churches having cup marks in their facades. The purpose of this research is to account for the frequency of this distinctive phenomenon whose origins remain partially undetermined. The catalogue also helps to follow the diminishing number of traces observed by various researchers which proves their gradual disappearance over time.

Keywords: *cup marks, catalogue, 16th–18th century, religiousness, gothic churches*

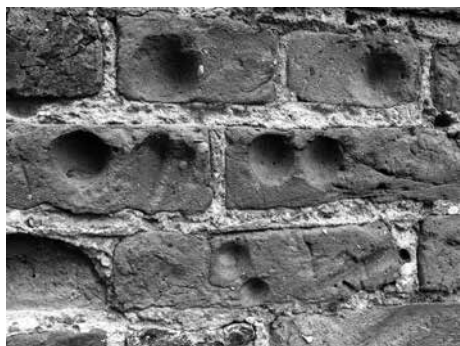
Przedmiotem niniejszego wykazu są zagłębienia, które w zdecydowanej większości znajdują się na gotyckich kościołach, rzadziej na innych obiektach sakralnych, jak krzyże pokutne, sporadycznie występujące na ossuariach. Są one osobliwością widoczną również na gładkich murach, a także budowlach o charakterze świeckim (gotyckie bramy i wieże). Tytułowe ślady dołkowe określa się pospolicie mylnym mianem dołków pokutnych, bardziej zaś trafnie – w badaniach polskich z lat 80/90 – tych XX w. czarkami, jamkami, śladami po świdrach ogniowych, nieckowatymi zagłębieniami czy śladami dołkowymi¹. Otwory te mają formę dwojaką, przy czym rzeczony nazwy służą określeniu dołków o regularnym, okrągłym charakterze (fot. 1); znacznie rzadziej przyjmują one kształt podłużnych rynienek czy też bruzd (fot. 2). Przyjmuje się, iż powstały one w okresie od XVI do XVIII w.

Geneza śladów dołkowych nie jest jednoznacznie wyjaśniona. Rozwój badań nad tym problemem wskazuje na wielkie prawdopodobieństwo pochodzenia ich od czynności rozpalania ognia „świętego”, „żywego”, „bożego” od murów budowli sakralnych przy użyciu specjalnego, drewnianego świdra². Inna hipoteza – popularna w badaniach na terenie Europy zachodniej – wywodzi ich powstanie od czynności pozyskiwania pyłu ceglanego ze sfery *sacrum* (stanowił ją mur kościoła), który bywał wykorzystywany do czynności zabobonnych, zwykle mających na celu podłoże zdrowotne. Wyniki badań polskich, prowadzonych na przestrzeni ostatnich lat, wydają się potwierdzać, iż drugie ze wspomnianych założeń posiada większe znamiona prawdopodobieństwa od hipotezy „ogniowej”, co też czyni je priorytetowym. Jednocześnie jednak nie wyklucza to istnienia dualizmu w kwestii przyczyn, dla których reminiscencją są ślady dołkowe, a więc czynności prowadzące do ich wytworzenia mogły mieć dwojaką genezę³.

¹ Nazwa ta sugeruje ich pochodzenie od czynności ekspiacyjnej, jaką w ramach pokuty zadanej przez duchownych mieli wykonywać wierni.

² Na temat tej hipotezy zob. J. Hochleitner, *Tajemnicze znaki na ceglach gotyckich kościołów na przykładzie katedry św. Mikołaja w Elblągu*, „Rocznik Elbląski”, t. XVIII, 2002, s. 99; J. Lewandowska, *Zagadkowe ślady na murach kościołów w Brodnicy, Lembargu, Lubawie i Nowym Mieście Lubawskim*, w: *Wiara z demonem w tle. Studia nad materialnymi śladami przekazu informacji na ziemiach polskich do schyłku XVIII wieku*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2008, s. 74; A. Mietz, *Nowożytny graffiti i ślady oczyszczania ogniem w Polsce Środkowej i Północnej*, w: *Wiara z demonem w tle. Studia nad materialnymi śladami przekazu informacji na ziemiach polskich do schyłku XVIII wieku*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2008, s. 123; J. Tyszkiewicz, „Nowy ogień” na wiosnę, w: *Cultus et cognitio. Studia z dziejów średniowiecznej kultury*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1976, s. 593; T. Wróblewski, *Zagadkowe ślady na ścianach kościołów w Wielkopolsce*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza”, t. 4 (1958), z. II, s. 203–204.

³ S. Pauch, *Ślady dołkowe na murach kościołów gotyckich na terenie wybranych diecezji Polski północnej* (praca doktorska w zbiorach UKW w Bydgoszczy), Bydgoszcz 2018; K. Węglowska, *Nieckowate zagłębienia na elewacjach średniowiecznych obiektów sakralnych na obszarze ziemi chełmińskiej i lubawskiej* (praca doktorska w zbiorach UMK w Toruniu), Toruń 2016.

Fot. 1. Ślady dołkowe z kościoła
w Starym Targu (fot. własna)

Fot. 2. Ślad podłużny
na tczewskiej Farze (fot. własna)

Należy podkreślić, iż podobne katalogi nie powstały wcześniej, nie licząc pracy Andrzeja Mietza, opublikowanej w 2008 r.⁴ Grupa badaczy, którzy podjęli analizę zagadnienia, jakim jest geneza i funkcje śladów dołkowych i przebadali w tym celu co najmniej kilkanaście miejscowości na terenie Polski jest nieliczna. Na gruncie rodzimych badań zaliczają się do nich (poza A. Mietzem) Janusz Hochleitner, Jadwiga Lewandowska, Seweryn Pauch i Katarzyna Węglowska⁵. Niniejszy tekst uwzględnia także rozprawy autorów spoza polskiego obszaru nauki (np. badania niemieckie), o ile dotyczą one miejscowości położonych obecnie w granicach administracyjnych Polski. Nie wzięto jednak pod uwagę analogicznych katalogów, dotyczących badań prowadzonych poza naszym krajem, dla terenów Niemiec czy szerzej – Europy Zachodniej⁶.

Wykaz zawiera miejscowości znajdujące się na terenie Polski, których nazwy pojawiły się w literaturze znanej autorowi. Uwzględniono niemal wyłącznie ślady na świątyniach gotyckich, sporadycznie na romańskich i jednym ossuarium (w Bystrzu). W przypadku części świątyń podano w nawiasie ich wezwanie, zgodnie ze stanem podawanym w literaturze dotyczącej śladów na danej budowli. Należy poczynić uwagę, że wśród nich są takie, na których obecnie nie można już

⁴ A. Miesz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 115–123.

⁵ J. Hochleitner, *Kubki i pręgi na krzyżackich kościołach*, „Przydrożne Pomniki Przeszłości”, 1993, z. XVI, s. 24–28; J. Lewandowska, *Zagadkowe ślady na murach wybranych kościołów w Polsce północno-wschodniej*, w: *Zjawiska magiczno-demoniczne na terenie dawnych ziem pruskich na tle porównawczym*, red. K. Grążawski, J. Gancewski, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn 2014, s. 177–189; S. Pauch, *Ślady dołkowe na murach kościołów gotyckich*, dz. cyt., s. 105; K. Węglowska, dz. cyt., katalog.

⁶ Np. P. Schels, *Schabespuren auf Stein (Rillen und Näpfchen)* – <http://www.yumpu.com/de/document/view/8703752/schabespuren-auf-stein-rillen-und-napfchen-hosting-agency> [15.12.2019]; J. Weertz., E. Weertz, Ch. J. Duffin, *Possible sources of therapeutic stone powder from North West Europe*, „Pharmaceutical Historian”, t. XLIV, nr II, s. 27–32.

zlokalizować śladów dołkowych, jednak w przeszłości niektórzy autorzy dostrzegli je tam.

Katalog został sporządzony w kolejności alfabetycznej. W przypisie do każdej miejscowości znajduje się stosowna literatura, w której dana miejscowość została wspomniana, z podaniem ilości śladów okrągłych i podłużnych (o ile takie informacje zawarto w poświęconej im publikacji). Wykaz wzbogacono danymi ze stron internetowych, na których można coraz częściej znaleźć informacje o śladach, przy czym szczególne miejsce zajmują wśród nich fora internetowe – *eksploracja.pl* i *straznicyzasu.pl*. Pierwsze zawiera m.in. wykazy informacji na temat otworów na murach świątyń w Polsce północnej, zaś drugie prezentuje analogiczne informacje dla południowych regionów kraju. Dla potrzeb niniejszego tekstu zastosowano skróty, występujące w przypisach: d – dołki (ślady okrągłe); p – pręgi (ślady podłużne); ś – ślady (dla podania ogólnej liczby śladów dołkowych – jeżeli autorzy nie podali, czy chodzi o ślady okrągłe, czy podłużne); AAM (Archiwum Andrzeja Mietza)⁷.

Spośród prac drukowanych, najwięcej informacji wnoszących pożądane dane znajduje się w cytowanym wyżej katalogu autorstwa zasłużonego badacza śladów dołkowych – Andrzeja Mietza.

Wykaz miejscowości ze śladami:

Barciany (Niepokalanego Serca NMP)⁸, Barczewo (św. Anny)⁹, Bartąg¹⁰, Bartoszyce¹¹, Bądkowo (św. Mateusza)¹², Bągart¹³, Bielawy (Nawiedzenia NMP)¹⁴,

⁷ Dzięki uprzejmości małżonki i córki tego badacza, miałem możliwość wglądu w jego rękopiśmienne archiwum, które pozwoliło mi następnie wzbogacić wykaz o szereg informacji (np. data inwentaryzacji śladów, dokładniejsza ich liczba).

⁸ A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 121 – 125.; AAM (badania z 1998 r.); <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570> [28.11.2017].

⁹ J. Hochleitner, *Kubki i pręgi*, dz. cyt., s. 26 – ok. 50 d.; A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 121 – 525.; AAM (50 d. – badania z 1996 r.); badania własne – 50 d.

¹⁰ Badania własne – 8d.

¹¹ A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 121 – 36 ś.; AAM (34 d., 2 p. – badania z 1997 r.).

¹² A. Mietz, J. Pakulski, „Corpus Inscriptionum Poloniae”, t. IV (Kujawy brzeskie), s. 29; A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 123 – 338 ś.; tenże, *Zbawienie i potępienie w świadectwach nowożytnych graffiti. Ze studiów nad staropolską religijnością masową południowego pogranicza kujawsko-wielkopolskiego*, w: *Studia z dziejów południowego pogranicza kujawsko-wielkopolskiego*, red. P. Szczepankiewicz, Wydawnictwo Propaganda, Włocławek-Wierzbinek 2010, s. 18; AAM (338d., 6p. – badania z 1995 r.); badania własne – 238d.

¹³ Badania własne – 123ś.

¹⁴ Tenże, *Nowożytny graffiti*, s. 117 – 224ś.; http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:http://meteor2017.bikestats.pl/1578125,Weekend-13ego-1-Z-Soboty-na-Piatek.html&gws_rd=cr&dc=0&ei=li1WZjiM6qq6ASjr4foDQ [28.11.2017]; AAM (215d., 9p. – badania z 1997 r.).

Błędowo¹⁵, Bobrowo (św. Jakuba Apostoła)¹⁶, Bolesławiec¹⁷, Boreczno¹⁸, Boręty (św. Katarzyny)¹⁹, Braniewo (św. Katarzyny)²⁰, Brąszwałd²¹, Brodnica (św. Katarzyny)²², Brudzew²³, Brześć Kujawski (św. Stanisława)²⁴, Butryny²⁵, Byczyna²⁶, Bydgoszcz (św. Mikołaja)²⁷, Bydgoszcz (NMP Królowej Pokoju)²⁸, Bydgoszcz (Wniebowzięcia NMP, „klaryski”)²⁹, Bystrze (ossuarium)³⁰, Byszwałd (św. Andrzeja)³¹, Bytom Odrzański (św. Hieronima)³², Bytyń³³, Cedry Wielkie (Świętych

¹⁵ Badania własne – 1 d.

¹⁶ A. Mietz, *Nowożytna graffiti*, dz. cyt., s. 120 – 9ś.; AAM (5d., 4p. – badania z 1996 r.).

¹⁷ Grempler, *Ueber Altertümliches in Bunzlau*, “Jahresbericht der Schlesischen Gesellschaft für vaterländische Cultur” 1893, s. 53.

¹⁸ K. Madela, *Tajemnicze znaki na ceglach kościoła św. Antoniego w Suszu*, „Skarbiec Suski”, 2009, nr I, s. 9; badania własne – 14d.

¹⁹ S. Pauch, *Wybrane przejawy religijności na murach budowli sakralnych Wielkich Żuław Malborskich*, „Studia Pelplińskie”, t. 47(2015), s. 206 – 32ś.; <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570> (dostęp 28.11.2017).

²⁰ A. Mietz, *Nowożytna graffiti*, dz. cyt., s. 121 – 117ś.; <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570>; <https://czaykowska.com/2009/08/27/dziury-w-ceglach/> [28.11.2017]; AAM (114d., 3p. – badania z 1997 r.); badania własne – 101ś.

²¹ J. Lewandowska, *Zagadkowe ślady na murach wybranych kościołów*, s. 179 – 7ś.; <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570> [28.11.2017].

²² Tenże, *Zagadkowe ślady na murach kościołów w Brodnicy*, dz. cyt., s. 58 – 168ś.; tenże, *Zagadkowe ślady na murach wybranych kościołów*, dz. cyt., s. 179 – 166ś.; A. Mietz, *Nowożytna graffiti*, dz. cyt., s. 120 – 168ś.; K. Węglowska, dz. cyt., s. 26 – 166ś.; <http://www.czasbrodnicy.pl/czasbrodnicy/1,93191,22518255,skad-sie-wziely-dziury-w-farze.html> [28.11.2017]; http://www.czasbrodnicy.pl/czasbrodnicy/1,93191,12040429,Tajemnicze_znaki_na_farze.html [28.11.2017]; AAM (163d. – 40 – 160 cm, 3p. – badania z 1996 r.); badania własne – 150d.

²³ A. Mietz, *Nowożytna graffiti*, dz. cyt., s. 123 – 28ś.; AAM (26d., 2p. – badania z 1987 r.).

²⁴ Badania własne – 1d.

²⁵ A. Mietz, *Nowożytna graffiti*, dz. cyt., s. 121 – 3ś.; AAM (3d. – badania z 1999 r.).

²⁶ Fogel J., *Frapująca zagadka średniowiecznych świątyni*, „Przegląd Wielkopolski”, 35-36(1996), s. 17; <https://silesion.pl/najszczęśliwsze-miasto-na-swiecie-02-07-2017> [28.11.2017]; <http://www.straznicyczasu.pl/viewtopic.php?f=57&t=6630&sid=29da05fca67afe9ec1ebdede2613b86c&start=40> [28.04.2019].

²⁷ J. Fogel, dz. cyt., s. 16; A. Mietz, *Nowożytna graffiti*, dz. cyt., s. 115 – 152ś.; AAM (43d., 38p. – badania z 1996 r.); badania własne (28d., 22p.).

²⁸ Tenże, *Nowożytna graffiti*, dz. cyt., s. 115 – 19ś.

²⁹ Tamże, s. 115 – 45ś.; AAM (45ś. – badania z 1996 r.).

³⁰ S. Pauch, *Wybrane przejawy*, dz. cyt., s. 206 – 9d.

³¹ A. Mietz, *Nowożytna graffiti*, dz. cyt., s. 120 – 6ś.; K. Węglowska, dz. cyt., s. 26 – 10d.; AAM (6d. – badania z 1996 r.); badania własne – 3d.

³² M. Hellmich, *Nochmals die Teufelskrallen und Näpfcchen an alten Bauwerken*, “Korrespondenzblatt des Gesamtvereins der Deutschen Geschichts – und Altertumsvereine”, 1918 nr III/IV, s. 75 – ponad 100ś.; J. A. Drozdowski, *Kubki, pręgi...*, „Przydrożne Pomniki Przeszłości”, 1986, z. II, s. 6; <http://www.krajoznawcy.info.pl/znaki-pokuty-i-dobrych-interesow-8315> [28.11.2017].

³³ A. Mietz, *Nowożytna graffiti*, dz. cyt., s. 118 – 22ś.; AAM (21d., 1p. – badania z 1996 r.).

Aniołów Stróżów)³⁴, Cerekwica k. Żnina³⁵, Chełmno (NMP)³⁶, Chełmno (pofranciszkański)³⁷, Chełmno (św. Ducha)³⁸, Chełmno (św. Marcina)³⁹, Chełmonie (św. Bartłomieja)⁴⁰, Chełmża (św. Mikołaja)⁴¹, Chełmża (św. Trójcy)⁴², Chęciny (Podwyższenia Krzyża Świętego)⁴³, Chęciny (św. Bartłomieja)⁴⁴, Chodzież (śś. Mikołaja i Floriana)⁴⁵, Chojnice (Ścięcia św. Jana Chrzciciela)⁴⁶, Choszczno⁴⁷, Chruślin (św. Michała)⁴⁸, Chwarszczany⁴⁹, Czarnkowo⁵⁰, Czarnków⁵¹, Czarnowo⁵²,

³⁴ A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 116 – 29ś.; <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570> [28.11.2017]; AAM (26d., 3p. – badania z 1998 r.); badania własne – 11d.

³⁵ A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 116 – 8ś.; AAM (8d., 0p. – badania z 1995 r.); badania własne – 19d.

³⁶ A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 120 – 115ś.; K. Węglowska, dz. cyt., s. 26 – 9ś.; AAM (115d. – badania z 1996 r.); badania własne – 4ś.

³⁷ A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 120 – 8ś.; AAM (8d. – badania z 1996 r.).

³⁸ A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 120 – 10ś.; K. Węglowska, dz. cyt., s. 26 – 3d.; AAM (10d. – badania z 1996 r.).

³⁹ Badania własne – 2 d.

⁴⁰ A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 120 – 46ś.; K. Węglowska, dz. cyt., s. 26 – 52 d., 8p.; AAM (41d., 5p. – badania z 1996 r.); badania własne – 31d.

⁴¹ A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 120 – 38ś.; K. Węglowska, dz. cyt., s. 26 – 2d., 1p.; AAM (38d. – kilkanaście p. – badania z 1995 r.); badania własne – 2d.

⁴² A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 120 – 143ś.; K. Węglowska, dz. cyt., s. 26 – 35d., 4p.); AAM (143d., 23p. – badania z 1995 r.); badania własne – 26d., 3p.

⁴³ <http://www.straznicyczasu.pl/viewtopic.php?t=6630> [28.11.2017].

⁴⁴ <http://www.straznicyczasu.pl/viewtopic.php?t=6630> [28.11.2017].

⁴⁵ AAM (ś. są zakryte tynkiem).

⁴⁶ W. Brzoskowski, *Dzieje Skarszew, Skarszewy* 2009, s. 50; J. Hochleitner, *Kubki i pręgi*, dz. cyt., s. 24 – 798d., 75p.; tenże, *Tajemnicze znaki na ceglach gotyckich kościołów*, dz. cyt., s. 101 – 798ś.; K. Kamińska, *Zagłębienia na ceglach z chojnickiej bazyliki*, „Baszta”, t. 11(2011), s. 37–43; A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 117 – 888ś.; I. Sołtyk, *Graffiti czasów nowożytnych na murach Bazyliki pod wezwaniem Ścięcia św. Jana Chrzciciela w Chojnicach. Studium analityczne*, Przedsiębiorstwo Marketingowe Logo, Chojnice 2011, s. 47 – 218ś.; S. Pauch, *Ślady na murach bazyliki pw. Ścięcia św. Jana Chrzciciela w Chojnicach*, „Zeszyty Chojnickie”, 2015, nr XXXI, s. 64 – 248ś.; AAM (ponad 170d., 11p.); badania własne – 233d., 15p.

⁴⁷ A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 119 – 412ś.; AAM (409d., 3p.).

⁴⁸ http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:http://meteor2017.bikestats.pl/1578125,Weekend-13ego-1-Z-Soboty-na-Piatek.html&gws_rd=cr&dcr=0&ei=-li1WZjiM6qg6ASjr4foDQ [28.11.2017].

⁴⁹ <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570&start=40> [28.11.2017].

⁵⁰ A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 118 – 11ś.

⁵¹ J. Olędzki, *Znaki istnienia*, „Polska Sztuka Ludowa”, R. XXXIX, 1985, nr I – II, s. 14; AAM (11d. – badania z 1996 r.).

⁵² A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 120 – 7ś.; AAM (7d. – badania z 1996 r.).

Czarże⁵³, Czarniejewo⁵⁴, Czernikowo⁵⁵, Dąbrówka (diecezja pelplińska)⁵⁶, Dąbrówka Królewska (św. Jakuba)⁵⁷, Dąbrówno⁵⁸, Dębno⁵⁹, Dębowa Łąka (św.św. Piotra i Pawła)⁶⁰, Dobiegniew⁶¹, Dobrze Miasto (Najświętszego Zbawiciela i Wszystkich Świętych)⁶², Dobrowoda (św. Marii Magdaleny)⁶³, Dolsk⁶⁴, Drawsko Pomorskie (Zmartwychwstania Pana Naszego Chrystusa)⁶⁵, Drobin⁶⁶, Duszniki⁶⁷, Dywity⁶⁸, Dzierzgoń⁶⁹, Dzierzychowo⁷⁰, Dźwierzno⁷¹, Elbląg (Bożego Ciała)⁷², Elbląg – Próchnik⁷³, Elbląg (św. Mikołaja)⁷⁴, Fiszewo

⁵³ A. Mietz, *Nowożytnie graffiti*, dz. cyt., s. 120 – 4ś.; AAM (4d.) – było więcej, ale cegły zwietrzały – badania z 1996 r.

⁵⁴ AAM (7d.).

⁵⁵ A. Mietz, *Nowożytnie graffiti*, dz. cyt., s. 123 – 45ś.; Idem, *Apotropaiony antydemoniczne na świątyniach ziemi dobrzyńskiej*, „Rocznik Muzeum Ziemi Dobrzyńskiej w Rypinie”, t. I, 2009, s. 91, s. 95 – 46ś.; AAM (45d.).

⁵⁶ A. Mietz, *Nowożytnie graffiti*, dz. cyt., s. 117 – 58d.; I. Sołtyk, dz. cyt., s. 51 – 58d.; AAM (58d. – badania z 1998 r.).

⁵⁷ K. Węglowska, dz. cyt., s. 26 – 28d., 2p.; badania własne – 20d., 1p.

⁵⁸ A. Mietz, dz. cyt., s. 121 – 52ś. – badania z 1998 r.

⁵⁹ Tamże, s. 118 – 59ś.

⁶⁰ K. Węglowska, dz. cyt., s. 26 – 2d.

⁶¹ A. Mietz, *Nowożytnie graffiti*, dz. cyt., s. 123 – 200ś.; <http://www.straznicyzasu.pl/viewtopic.php?t=6630> [28.11.2017]; http://www.woldenberg-neumark.eu/St/Woldenberger_Kirche.html#loecher [28.11.2017]; AAM (173d., 7p. – badania z 1998 r.).

⁶² A. Mietz, *Nowożytnie graffiti*, dz. cyt., s. 121 – 55ś.; <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570> [28.11.2017]; <https://czaykowska.com/2009/08/27/dziury-w-ceglach/> [28.11.2017]; AAM (55d. – badania z 1996 r.; badania własne – 78d.).

⁶³ <http://www.straznicyzasu.pl/viewtopic.php?t=6630> [28.11.2017].

⁶⁴ A. Mietz, *Nowożytnie graffiti*, dz. cyt., s. 118 – 59ś.; AAM (11d. – badania z 1995 r.).

⁶⁵ A. Mietz, *Nowożytnie graffiti*, dz. cyt., s. 117 – 33ś.; <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570> [28.11.2017]; AAM (33d. – badania z 1998 r.).

⁶⁶ A. Mietz, *Nowożytnie graffiti*, dz. cyt., s. 118 – 21ś.; AAM (21d. – badania z 1996 r.).

⁶⁷ A. Mietz, *Nowożytnie graffiti*, dz. cyt., s. 118 – 3ś.; AAM (3d.).

⁶⁸ Tamże (10d., 2p. – badania z 1998 r.).

⁶⁹ A. Mietz, *Nowożytnie graffiti*, dz. cyt., s. 116 – 3ś.; AAM (2d, 1p.).

⁷⁰ A. Mietz, *Nowożytnie graffiti*, dz. cyt., s. 121 – 13ś.; AAM (8d., 5p. – badania z 1998 r.).

⁷¹ A. Mietz, *Nowożytnie graffiti*, dz. cyt., s. 120 – 115ś.; AAM (115 d. – niepewne, może pochodzenia atmosferycznego – badania z 1996 r.).

⁷² <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570> [28.11.2017]; badania własne – 48d., 9p.

⁷³ Badania własne – 19ś.

⁷⁴ J. Hochleitner, *Kubki i pręgi*, dz. cyt., s. 25 (kilkaset kubków i pręg); tenże, *Tajemnicze znaki na ceglach gotyckich kościołów*, dz. cyt., s. 95, 101 (w marcu 1992 r. – 1054ś.); P. Szczepański, *Kubki i pręgi na kościele św. Mikołaja w Elblągu*, „Przydrożne Pomniki Przeszłości”, 1993, z. XVI, s. 28–29 – 1054d., 238p.; A. Mietz, *Nowożytnie graffiti*, dz. cyt., s. 116 – 1043ś.; <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570> [28.11.2017]; AAM (763d., 132p. – badania z 1996 r.); badania własne – 938d., 41p.

(ruiny)⁷⁵, Frombork (św. Ducha)⁷⁶, Frombork (św. Mikołaja)⁷⁷, Frombork (Wniebowzięcia NMP i św. Andrzeja Apostoła)⁷⁸, Gardeja (wieża, św. Józefa)⁷⁹, Gdańsk (św. Jana)⁸⁰, Gdańsk (św. Katarzyny)⁸¹, Gdańsk (św. Trójcy)⁸², Gdańsk (Wniebowzięcia NMP)⁸³, Giebło (św. Jakuba)⁸⁴, Głubczyce (Narodzenia NMP)⁸⁵, Gniew (św. Mikołaja)⁸⁶, Gniewkowo⁸⁷, Gniezno⁸⁸, Gniezno (św. Jerzego)⁸⁹, Gniezno (św. Michała)⁹⁰, Gniezno (św. Trójcy)⁹¹, Golub (św. Katarzyny)⁹², Gorzędziej⁹³, Gorzów Wielkopolski (Wniebowzięcia NMP)⁹⁴, Gosławice⁹⁵, Gostkowo (WNMP)⁹⁶,

⁷⁵ S. Pauch, *Ślady na murach bazyliki*, dz. cyt., s. 64 (przy portalu głównym); <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570> [28.11.2017]; <https://czaykowska.com/2009/08/27/dziury-w-ceglach/> [28.11.2017].

⁷⁶ Badania własne – 3d.

⁷⁷ Badania własne – 98d., 28p.

⁷⁸ <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570> [28.11.2017]; <https://czaykowska.com/2009/08/27/dziury-w-ceglach/> [28.11.2017]; badania własne – 7d.

⁷⁹ Badania własne – 115d., 4p.

⁸⁰ <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570> [28.11.2017]; badania własne – 84d., 10p.

⁸¹ A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 116 – 145ś.; AAM (są d. – na podstawie literatury, nie podaje jakiej); badania własne – 8d., 2p.

⁸² AAM (są d. – na podstawie literatury, nie podaje jakiej).

⁸³ Ibidem (są d. – na podstawie literatury, nie podaje jakiej); badania własne – 31d.

⁸⁴ D. Skonieczna-Gawlik, *Tropem badaczy Zagłębia Dąbrowskiego*, Katowice 2016, s. 231.

⁸⁵ <http://www.straznicyzasu.pl/viewtopic.php?f=57&t=6630&sid=3c16df30c1be153a247656804e4986b7&start=30> [28.11.2017].

⁸⁶ A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 117 – 168ś.; J. Olędzki, dz. cyt., s. 14; S. Pauch, *Ślady na murach kościoła św. Mikołaja w Gniewie, jako wyraz lęku przed nagłą śmiercią*, „Nasza Przeszość”, t. CXXV, 2016, s. 165–182 – 176ś.; <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570>; <https://czaykowska.com/2009/08/27/dziury-w-ceglach/> [28.11.2017]; AAM (157d., 11p.).

⁸⁷ J. Fogel, dz. cyt., s. 16; A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 116 – 901ś.; tenże, *Zbawienie i potępienie*, dz. cyt., s. 18; AAM (757d., 144p. – badania z 1989 r.); badania własne – 1116d., 116p.

⁸⁸ J. Dydyński, *Uwagi o wklęsłościach kulistych na murze kościelnym*, „Kurier Poznański”, nr 294; I. Sołtyk, dz. cyt., s. 47.

⁸⁹ A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 116 – 81ś.; AAM (81d. – badania z 1996 r.).

⁹⁰ A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 116 – 49ś.; AAM (49d. – badania z 1996 r.).

⁹¹ A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 116 – 123ś.; AAM (133 d., 10p. – badania z 1996 r.)

⁹² A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 120 – 208ś.; J. Olędzki, dz. cyt., s. 14; K. Węglowska, dz. cyt., s. 26 – 146d., 31p.; AAM (141d., 67p. – badania z 1996 r.); badania własne – 94d., 14p.

⁹³ A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 117 – 16ś.; AAM (16d. – badania z 1998 r.); badania własne – 2d.

⁹⁴ F. Jaśkowiak, *Okolice Poznania*, Poznań 1972, s. 134; <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570> [28.11.2017]; http://architektura.pomorze.pl/?art_id=892 [28.11.2017].

⁹⁵ A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 123 – 18ś., Z. Pęcherski, *Konin – Koło – Turek. Przewodnik wycieczkowy*, Poznań 1966, s. 62; AAM (15d., 3p.).

⁹⁶ AAM (15d. – badania z 1995 r.).

Gostyń⁹⁷, Góra k. Żnina⁹⁸, Gralewo⁹⁹, Grodziczno (św.św. Piotra i Pawła)¹⁰⁰, Gronowo (św. Mikołaja)¹⁰¹, Grudziądz¹⁰², Gruta (Wniebowzięcia NMP)¹⁰³, Gryfino (Narodzenia NMP)¹⁰⁴, Gubin¹⁰⁵, Gubiny¹⁰⁶, Hawa (Przemienienia Pańskiego)¹⁰⁷, Inowrocław (św. Mikołaja)¹⁰⁸, Iwanowice¹⁰⁹, Jabłowo koło Starogardu Gdań-

⁹⁷ J. Kilarski, *Przewodnik po Wielkopolsce*, Poznań-Warszawa-Wilno-Lublin 1938, s. 207 (także Stary Gostyń – s. 207); A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 118 – 180s.; K. Staszewski, *Tajemnica „wierconych dołków”*, „Ziemia” 1966, s. 266; <http://faragotykgostyn.pl/artykuly-content/208.html> – ponad 200s. [28.11.2017]; AAM(180d., 0p. – badania z 1996 r.).

⁹⁸ J. Kilarski, dz. cyt., s. 147; A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 116 – 2s.; A. Mietz, *Zbawienie i potępienie*, dz. cyt., s. 18; H. Mróz, *Graffiti czasów nowożytnych na murach kościoła w Górze koło Żnina*, w: *Studia z dziejów południowego pogranicza kujawsko-wielkopolskiego*, red. P. Szczepankiewicz, Włocławek-Wierzbinek 2010, s. 21, 26 – 24s.; I. Sołtyk, dz. cyt., s. 48; <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570&start=140> [28.11.2017]; AAM(6d., 0p. – badania z 1995 r.); badania własne – 9d.

⁹⁹ A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 118 – 2s.; AAM (2d., 0p. – badania z 1996 r.).

¹⁰⁰ A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 120 – 49s.; K. Węglowska, dz. cyt., s. 26 – 41d., 2p.; AAM (42d., 7p. – badania z 1996 r.); badania własne – 30d., 1p.

¹⁰¹ A. Mietz 2008, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 120 – 25s.; K. Węglowska, dz. cyt., s. 26 – 30 d.; AAM (25d. – badania z 1995 r.); badania własne – 17d.

¹⁰² J. Ołędzki, dz. cyt., s. 13; A. Mietz, *Graffiti czasów nowożytnych na murach kościołów w Grudziądzu i okolicy. Tożsamość – orędownictwo – zbawienie*, „Rocznik Grudziądzki” 1998, t. XIII, s. 47 – 321s.; tenże, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 120 – 319s.; K. Węglowska, dz. cyt., s. 26 – 289d., 40p.; <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570&sid=97e7b0dd35b8fda5cbb58d24a2986d23&start=20> [28.11.2017]; <http://www.graudenz.pl/ciekawostki/graffiti-na-murach-kościoła-sw-mikołaja/> [28.11.2017]; AAM(288d. – 31p. – badania z 1996 r.); badania własne – 212d.

¹⁰³ A. Mietz, *Graffiti czasów nowożytnych*, dz. cyt., s. 47 – 31s.; tenże, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 121 – 13s.; K. Węglowska, 26 – 18d.; AAM (13d., 0p. – szlifowane ściany – badania z 1996 r.); badania własne – 5d.

¹⁰⁴ <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570>; http://architektura.pomorze.pl/?art_id=704 [28.11.2017].

¹⁰⁵ J.A. Drozdowski, dz. cyt., s. 6.

¹⁰⁶ Badania własne – 3d.

¹⁰⁷ J. Hochleitner, *Kubki i pregi*, dz. cyt., s. 26 – 12s.; J. Lewandowska, *Zagadkowe ślady na murach wybranych kościołów*, dz. cyt., s. 179 – 12s.; K. Madela, dz. cyt., s. 9; A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 116 – 71s.; <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570> [28.11.2017]; <https://czaykowska.com/2009/08/27/dziury-w-ceglach/> [28.11.2017]; AAM (66d., 5p.); badania własne – 10d.

¹⁰⁸ AAM (12d., setki uległy zniszczeniu przez rozpad cegieł – badania z 1996 r.); badania własne – 15d.

¹⁰⁹ A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 117 – 48s.; AAM (48d., 6p. – cegły zwietrzałe, ś. mogło być więcej).

skiego¹¹⁰, Jaryszów¹¹¹, Jasna¹¹², Jelonki¹¹³, Jeziernik¹¹⁴, Jędrzejów (św. Trójcy)¹¹⁵, Kalinowa k. Błaszek¹¹⁶, Kalisz¹¹⁷, Kalisz (św. Mikołaja)¹¹⁸, Kamień Pomorski¹¹⁹, Kamionna¹²⁰, Kazanice (św. Jakuba Apostoła)¹²¹, Kaźmierz¹²², Kcynia¹²³, Kętrzyn (św. Jerzego)¹²⁴, Kielce (Wniebowzięcia NMP)¹²⁵, Kisielice¹²⁶, Kiwity¹²⁷, Kle-

¹¹⁰ Badania własne – 4d.

¹¹¹ <http://www.straznicyczasu.pl/viewtopic.php?t=6630> [28.11.2017].

¹¹² Badania własne – 1d.

¹¹³ Badania własne – 368d., 17p.

¹¹⁴ S. Pauch, *Wybrane przejawy*, dz. cyt., s. 206 – 6ś.; badania własne – 10d., 6p.

¹¹⁵ <http://www.straznicyczasu.pl/viewtopic.php?t=6630> [28.11.2017].

¹¹⁶ J. Fogel, dz. cyt., s. 17; A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 117 – 64ś.; A. Ruszkowski, *Ślady po nieceniu ognia na murach kościołów województwa sieradzkiego*, „Biuletyn ZW PTTK”, 1980, nr II(272), s. 17; AAM (64d. – badania z 1996 r.).

¹¹⁷ J. Fogel, dz. cyt., s. 16; A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 117 – 93ś.; J. Tyszkiewicz, dz. cyt., s. 594; T. Wróblewski, dz. cyt., s. 195, 199 („niektóre kościoły”, św. Mikołaja w Kaliszu).

¹¹⁸ AAM (93d., 0p. – badania z 1996 r.).

¹¹⁹ J. Fogel, dz. cyt., s. 17; A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 119; P. Mordal, *Kubki i rysy na ścianach kościoła w Szamotułach*, „Przydrożne Pomniki Przeszłości”, 1990, z. XI, s. 37; http://architektura.pomorze.pl/?art_id=701 [28.11.2017]; http://zp.pl/kamien-pomorski-tajemnica-katedralnych-murow.artykul_1_534_0_30 [28.11.2017]; AAM (są na wysokości korpusu dorosłego człowieka).

¹²⁰ A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 118 – 28ś.; AAM (28d., 0p. – badania z 1996 r.).

¹²¹ A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 121 – 22ś.; K. Węglowska, dz. cyt., s. 27 – 19d.; AAM (19d., 3p. – badania z 1996 r.); badania własne – 16d.

¹²² A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 118 – 2ś.; AAM (2d., 0p. – wymiana cegieł przy restauracji – badania z 1996 r.).

¹²³ A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 116 – 2ś.; tenże, *Zbawienie i potępienie*, s. 18; AAM (0d., 2p.).

¹²⁴ J. Hochleitner, *Kubki i pręgi*, dz. cyt., s. 26 – 30d., 2p.; tenże, *Tajemnicze znaki na ceglach gotyckich kościołów*, dz. cyt., s. 100 (portal); A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 121 – 178ś. <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570> [28.11.2017]; AAM (178d. – badania z 1998 r.).

¹²⁵ Ok. 75 śladów, głównie podłużnych, pewna ilość na wysokości ok. 4 m, co może świadczyć o przebudowie, kilka śladów na murze okalającym dawny cmentarz kolegiacki – Informacje powyższe pochodzą z wystąpienia mgra Michała Brzozy w dniu 22 maja 2014 r., zatytułowanego *Wyżłobienia i ślady na murach bazyliki katedralnej pw. Wniebowstąpienia NMP w Kielcach*, które przedstawił podczas konferencji naukowej I Lubelska Wiosna Historyczna (22-24 maja 2015 r.); <http://www.straznicyczasu.pl/viewtopic.php?t=6630> [28.11.2017]; <http://em.kielce.pl/publicystyka/w-imie-boga> [28.11.2017].

¹²⁶ J. Lewandowska, *Zagadkowe ślady na murach wybranych kościołów*, dz. cyt., s. 179 – 6ś.

¹²⁷ Badania własne – 3d.

czew¹²⁸, Klonówka¹²⁹, Kłęcko¹³⁰, Kobylin (św. Stanisława)¹³¹, Kołbacz¹³², Koło (Podwyższenia Krzyża Świętego)¹³³, Kołobrzeg (WNMP)¹³⁴, Konin (św. Bartłomieja)¹³⁵, Kończewice (Matki Bożej Wniebowzięcia)¹³⁶, Koronowo¹³⁷, Kostrzyn (śś. Piotra i Pawła)¹³⁸, Koszalin (Niepokalanego Poczęcia NMP)¹³⁹, Kościan¹⁴⁰, Kościelec Kaliski¹⁴¹, Kościelec Kolski¹⁴², Kościelna Jania¹⁴³, Kościelna Wieś (św. Wawrzyńca)¹⁴⁴, Kowalewo Pomorskie (św. Mikołaja)¹⁴⁵, Kozłów Biskupi¹⁴⁶, Koźliny¹⁴⁷, Kraków – Ruszcza (św. Grzegorza Wielkiego)¹⁴⁸, Kraków (św. Woj-

¹²⁸ A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 116; AAM (liczne d., kilka p.).

¹²⁹ A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 117 – 12ś.; AAM (12d. – badania z 1998 r.); badania własne – 8d.

¹³⁰ J. Dydyński, dz. cyt., nr 294; J. Fogel, dz. cyt., s. 16; H. Hockenbeck, *Die Näpfchensteine an den Pfarrkirchen zu Klecko, Lekno, Rogasen und Wongrowitz*, „Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen”, 1885, t. I, s. 118 – 314ś.; A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 116 – 145ś.; J. Tyszkiewicz, dz. cyt., s. 594; T. Wróblewski, dz. cyt., s. 195; AAM (314/138, kilkanaście p. – badania z 1995 r.); badania własne – 127d., 5p.

¹³¹ A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 117 – 80ś.; AAM (80d., 0p. – badania z 1996 r.).

¹³² A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 119.

¹³³ Tamże, s. 123 – 83ś.; AAM (83d., 0p. – badania z 1998 r.).

¹³⁴ A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 117 – 211ś.

¹³⁵ Tamże, s. 123 – 571ś.; <https://www.lm.pl/aktualnosci/informacja/57627/W-trosce-o-zabytki> [28.11.2017].

¹³⁶ A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 116 – 23ś.; S. Pauch, *Wybrane przejawy*, dz. cyt., s. 206 – 4ś.; <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570> [28.11.2017]; <https://czaykowska.com/2009/08/27/dziury-w-ceglach/> [28.11.2017]; AAM (23d., 0p. – badania z 1996 r.).

¹³⁷ A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 115 – 1ś.; tenże, *Zbawienie i potępienie*, dz. cyt., s. 18; AAM (1d. – badania z 1998 r.).

¹³⁸ AAM (101d.).

¹³⁹ A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 117 – 52ś.; J. Olędzki, dz. cyt., s. 13; I. Sołtyk, dz. cyt., s. 47; AAM (46d., 6p. – badania z 1996 r.).

¹⁴⁰ A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 118 – 15ś.; AAM (15d., 0p. – badania z 1996 r.).

¹⁴¹ A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 117 – 52ś.; AAM (52d. – badania z 1995 r.).

¹⁴² A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 123 – 28ś.; tenże, *Zbawienie i potępienie*, dz. cyt., s. 18; AAM (28d. – część w ceglach, część – 5 – w kamieniu – badania z 1998 r.).

¹⁴³ A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 117 – 30ś.; AAM (30d. – badania z 1998 r.); badania własne – 1d.

¹⁴⁴ A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 123 – 563ś.; A. Mietz, J. Pakulski, dz. cyt., s. 29; <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570&start=100> [28.11.2017]; AAM (563d., kilka p. – badania z 1995 r.); badania własne – 403d.

¹⁴⁵ A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 121 – 25ś.; K. Węglowska, dz. cyt., s. 27 – 29d., 3p; AAM (25d., 0p. – badania z 1996 r.); badania własne – 14d.

¹⁴⁶ <http://meteor2017.bikestats.pl/1580327,Szukajac-pociskow-w-oparach-bzu.html> [28.11.2017]; <http://tomi.blox.pl/2010/06/Cegly-kosciola-w-Kozlowie-Biskupim.html> [28.11.2017].

¹⁴⁷ <https://czaykowska.com/2009/08/27/dziury-w-ceglach/> [28.11.2017].

¹⁴⁸ www.straznicyzasu.pl [28.11.2017].

ciecha)¹⁴⁹, Kraków (Kazimierz) (św.św. Katarzyny i Małgorzaty)¹⁵⁰, Kraskowo (MB Częstochowskiej)¹⁵¹, Krerowo¹⁵², Krosno Odrzańskie¹⁵³, Kruszwica¹⁵⁴, Krzęcice (św. Prokopa)¹⁵⁵, Krzywe Koło¹⁵⁶, Krzywiń (św. Mikołaja)¹⁵⁷, Krzyżanowo¹⁵⁸, Kurkocin (św. Bartłomieja)¹⁵⁹, Kurzętnik (św. Marii Magdaleny)¹⁶⁰, Kwidzyn (św. Jana Ewangelisty)¹⁶¹, Kwietniewo (Podwyższenia Krzyża Świętego)¹⁶², Lalkowy (św. Barbary)¹⁶³, Legnica¹⁶⁴, Lembarg (św.św. Piotra i Pawła)¹⁶⁵, Lichnowy (św. Urszuli)¹⁶⁶, Lidzbark Warmiński (św.św. Piotra i Pawła)¹⁶⁷, Lignowy¹⁶⁸, Lipica

¹⁴⁹ www.straznicyczasu.pl – ponad 30 ś.; <https://czaykowska.com/2009/08/27/dziury-w-ceglach/> [28.11.2017]; <http://wikimapia.org/36212396/pl/Do%C5%82ki-pokutne> [28.11.2017].

¹⁵⁰ www.straznicyczasu.pl [16.08.2018].

¹⁵¹ <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570> [28.11.2017]; <http://ketrzynnews.pl/5907/> [28.11.2017].

¹⁵² A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 118 – 22ś.; AAM (14d., 8p. – badania z 1996 r.).

¹⁵³ J. A. Drozdowski, dz. cyt., s. 3, 6.

¹⁵⁴ A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 116 – 30 ś.; AAM (28d., 0p.).

¹⁵⁵ www.straznicyczasu.pl [28.11.2017].

¹⁵⁶ <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570> [28.11.2017]; <https://czaykowska.com/2009/08/27/dziury-w-ceglach/> [28.11.2017].

¹⁵⁷ AAM (5d., 0p.).

¹⁵⁸ J. Hochleitner, *Kubki i pręgi*, dz. cyt., s. 25 – 28ś.; tenże, *Tajemnicze znaki na ceglach gotyckich kościołów*, dz. cyt., s. 100, 101–102 (portal, 26ś.); S. Pauch, *Ślady na murach bazyliki*, dz. cyt., s. 64 (blisko portalu głównego); badania własne – 34d., 1p.

¹⁵⁹ A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 121 – 14ś.; K. Węglowska, dz. cyt., s. 27 – 9d., 2p.; AAM (10d., 4p. – badania z 1996 r.); badania własne – 5d.

¹⁶⁰ J. Lewandowska, *Zagadkowe ślady na murach wybranych kościołów*, dz. cyt., s. 179 – 9ś.; A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 121 – 9ś.; K. Węglowska, dz. cyt., s. 27 – 10d.; AAM (9d., 0p. – badania z 1996 r.); badania własne – 6d.

¹⁶¹ A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 116 – 6ś.; AAM (5d., 1p.).

¹⁶² K. Madela, dz. cyt., s. 9; S. Pauch, *Ślady na murach bazyliki*, dz. cyt., s. 64 (blisko portalu głównego); <https://czaykowska.com/2009/08/27/dziury-w-ceglach> [28.11.2017]; <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570> [28.11.2017]; badania własne – 209d., 14p.

¹⁶³ A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 118 – 317ś.; <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570&start=140> [28.11.2017]; AAM (314d. – badania z 1998 r.); badania własne – 44d.

¹⁶⁴ J.A. Drozdowski, dz. cyt., s. 4.

¹⁶⁵ J. Lewandowska, *Zagadkowe ślady na murach kościołów w Brodnicy*, dz. cyt., s. 58 – 94ś.; tenże, *Zagadkowe ślady na murach wybranych kościołów*, dz. cyt., s. 179 – 94ś.; A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 121 – 94ś.; K. Węglowska, dz. cyt., s. 27 – 66 d., 13p.; AAM (37d., 0p. – badania z 1996 r.); badania własne – 35d., 6p.

¹⁶⁶ S. Pauch, *Wybrane przejawy*, dz. cyt., s. 206 – 204ś.; <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570> [28.11.2017]; <https://czaykowska.com/2009/08/27/dziury-w-ceglach/> [28.11.2017]; badania własne – 114d., 78p.

¹⁶⁷ A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 121 – 32ś.; AAM (32d. – cegły zwietrzałe – badania z 1996 r.); badania własne – 48d.

¹⁶⁸ A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 118 – 3ś.; AAM (2d., 1p. – badania z 1996 r.); badania własne – 8 ś.

(św. św. Piotra i Pawła)¹⁶⁹, Lipinki (św. św. Piotra i Pawła)¹⁷⁰, Lipno¹⁷¹, Lubawa (św. Anny)¹⁷², Lubiąż¹⁷³, Lubiesz¹⁷⁴, Lubieszewo (św. Elżbiety)¹⁷⁵, Lubin¹⁷⁶, Lublewo Gdańskie (NMP Królowej Korony Polskiej)¹⁷⁷, Lubstów¹⁷⁸, Lwowiec (Matki Boskiej Szkaplerznej)¹⁷⁹, Lwówek¹⁸⁰, Łabędnik¹⁸¹, Łasin¹⁸², Łąkorz¹⁸³, Łekno¹⁸⁴, Łęg Probostwo¹⁸⁵, Łobdowo (św. Małgorzaty)¹⁸⁶, Łomża¹⁸⁷, Łopatki (św. Marii Magdaleny)¹⁸⁸, Łukta (Matki Boskiej Częstochowskiej)¹⁸⁹, Mątowy

¹⁶⁹ <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570> [28.11.2017].

¹⁷⁰ A. Mietz, *Nowożytny graffita*, dz. cyt., s. 121 – 12ś.; AAM (12d., 0p. – badania z 1996 r.); badania własne – 9d.

¹⁷¹ A. Mietz, *Apotropaiony antydemoniczne*, dz. cyt., s. 91; 95 – 17ś.; tenże, *Nowożytny graffita*, dz. cyt., s. 123 – 17ś.; J. Olędzki, dz. cyt., s. 14; AAM (14d., 3p.).

¹⁷² J. Hochleitner, *Kubki i pręgi*, dz. cyt., s. 27 – 205d., 22p.; tenże, *Tajemnicze znaki na ceglach gotyckich kościołów*, dz. cyt., s. 101 – 205ś.; J. Lewandowska, *Zagadkowe ślady na murach kościołów w Brodnicy*, dz. cyt., s. 58 – 413ś.; tenże, *Zagadkowe ślady na murach wybranych kościołów*, dz. cyt., s. 179 – 413ś.; A. Mietz, *Nowożytny graffita*, dz. cyt., s. 121 – 413ś.; I. Sołtyk, dz. cyt., s. 47; K. Węglowska, dz. cyt., s. 27 – 359d., 28p.; AAM (332d., 18p. – badania z 1996 r.); badania własne – 201d., 9p.

¹⁷³ J. Fogel, dz. cyt., s. 17; <http://faragotykgostyn.pl/artykuly-content/208.html> [28.11.2017].

¹⁷⁴ A. Mietz, s. 117 – 12ś.; AAM (12 d. w ceglany portalu).

¹⁷⁵ S. Pauch, *Wybrane przejawy*, dz. cyt., s. 206 – 59ś.; badania własne – 47d., 9p.; <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570> [28.11.2017].

¹⁷⁶ J. Kilarski, dz. cyt., s. 204–205; K. Staszewski, dz. cyt., s. 266.

¹⁷⁷ Badania własne – 3d.

¹⁷⁸ A. Mietz, *Nowożytny graffita*, dz. cyt., s. 123 – 6ś.; AAM (6d., 0p. – kościół szlifowany, mogło być więcej śladów).

¹⁷⁹ A. Mietz, *Nowożytny graffita*, dz. cyt., s. 121 – 149ś.; <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570> [28.11.2017]; AAM (127d., 27p. – badania z 1998 r.).

¹⁸⁰ A. Mietz, *Nowożytny graffita*, dz. cyt., s. 118 – 12ś.; AAM (12d., 0p. – mogło być więcej, cegły są zwietrzałe – badania z 1996 r.).

¹⁸¹ A. Mietz, *Nowożytny graffita*, dz. cyt., s. 122 – 26ś.; AAM (26d. – badania z 1997 r.).

¹⁸² A. Mietz, *Graffita czasów nowożytnych*, dz. cyt., s. 47 – 221ś.; tenże, *Nowożytny graffita*, dz. cyt., s. 121 – 224ś.; S. Pauch, *Dołki pokutne w Łasinie*, „Prowincja”, 2012, nr I(VII), s. 79 – 84d., 5p.; AAM (218d., 6p. – badania z 1996 r.).

¹⁸³ J. Lewandowska, *Zagadkowe ślady na murach wybranych kościołów*, dz. cyt., s. 179 – 13ś.; A. Mietz, *Nowożytny graffita*, dz. cyt., s. 121 – 36ś.; AAM (36d., 0p. – badania z 1996 r.); badania własne – 10d.

¹⁸⁴ J. Dydyński, dz. cyt., nr 294; J. Fogel, dz. cyt., s. 16; H. Hockenbeck, dz. cyt., s. 118 – 245ś.; J. Tyszkiewicz, s. 594; T. Wróblewski, s. 195; AAM (245d., są też p.); badania własne – 225d.

¹⁸⁵ A. Mietz, *Nowożytny graffita*, dz. cyt., s. 118 – 160ś.; AAM (154d., 6p. – badania z 1996 r.).

¹⁸⁶ A. Mietz, *Nowożytny graffita*, dz. cyt., s. 121 – 4ś.; K. Węglowska, dz. cyt., s. 27 – 2d.; AAM (4d., 0p.).

¹⁸⁷ A. Mietz, *Nowożytny graffita*, dz. cyt., s. 117 – 95ś.

¹⁸⁸ Tamże, s. 121 – 10ś.; K. Węglowska, dz. cyt., s. 27 – 3d., 3p.; AAM (4d., 6p. – badania z 1996 r.).

¹⁸⁹ Badania własne – 6d.

Wielkie (św.św. Apostołów Piotra i Pawła)¹⁹⁰, Malbork (św. Jana Chrzyciela)¹⁹¹, Malbork (ratusz)¹⁹², Marynowy¹⁹³, Międzyrzecz¹⁹⁴, Mieronice (św. Jana Apostoła)¹⁹⁵, Miłobądz¹⁹⁶, Miłomłyn¹⁹⁷, Miłoradz (św. Michała Archanioła)¹⁹⁸, Mogilno (klasztor)¹⁹⁹, Mokrsko Dolne k. Chęcín (romański)²⁰⁰, Mołtajny²⁰¹, Morąg²⁰², Moskorzew (św. Małgorzaty)²⁰³, Myślibórz²⁰⁴, Myślice (Wniebowstąpienia NMP)²⁰⁵, Narzym²⁰⁶, Niedźwiadna²⁰⁷, Niedźwiedź²⁰⁸, Nieżywieć (św. Jana Chrzyciela)²⁰⁹, Nowe (św. Jerzego)²¹⁰, Nowe (św. Maksymiliana Kolbego)²¹¹, Nowe

- ¹⁹⁰ S. Pauch, *Wybrane przejawy*, dz. cyt., s. 206 – 1d.; badania własne – 1d.; <https://czaykowska.com/2009/08/27/dziury-w-ceglach/> [28.11.2017]; <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570> [28.11.2017].
- ¹⁹¹ A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 116 – 185ś.; AAM (167d., 18p. – badania z 1996 r.); badania własne – 3d.
- ¹⁹² AAM (30d., 0p.).
- ¹⁹³ <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570> [28.11.2017]; <https://czaykowska.com/2009/08/27/dziury-w-ceglach/> [28.11.2017].
- ¹⁹⁴ A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 123 – 20ś.; AAM (20d. – badania z 1996 r.).
- ¹⁹⁵ <http://www.straznicyzasu.pl/viewtopic.php?t=6630> [28.11.2017].
- ¹⁹⁶ A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 118 – 10ś.; AAM (10d. – badania z 1998 r.).
- ¹⁹⁷ Badania własne – 28d.
- ¹⁹⁸ S. Pauch, *Wybrane przejawy*, dz. cyt., s. 206 – 11ś.; <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570> [28.11.2017]; <http://czaykowska.com/2009/08/27/dziury-w-ceglach/> [28.11.2017]; badania własne – 7d., 4p.
- ¹⁹⁹ Badania własne – ponad 100 d.; AAM (przy wejściach).
- ²⁰⁰ J. Fogel 1996, dz. cyt., s. 17; P. Pilich, *Jeszcze raz o „dolkach wierconych”*, „Przydrożne Pomniki Przeszłości”, 1990 nr XI, s. 33; J. Tyszkiewicz, dz. cyt., s. 595; <http://www.straznicyzasu.pl/viewtopic.php?t=6630> [28.11.2017].
- ²⁰¹ A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 122 – 14ś.; AAM (14p. – badania z 1998 r.).
- ²⁰² J. Lewandowska, *Zagadkowe ślady na murach wybranych kościołów*, dz. cyt., s. 179 – 143ś.; <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570> [28.11.2017]; <https://czaykowska.com/2009/08/27/dziury-w-ceglach/> [28.11.2017]; AAM (318d., 0p. – badania z 1996 r.); badania własne – 317d., 4p.
- ²⁰³ Cz. Hadamik, *Moskorzew i jego zabytki*, „Ziemia Częstochowska”, T. XXXVI, s. 29; T. Chrzanowski, T. Kornecki, *Sztuka Ziemi Krakowskiej*, Kraków 1982, s. 58.
- ²⁰⁴ A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 119 – 6ś.; AAM (6d. – badania z 1998 r.).
- ²⁰⁵ <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570> [28.11.2027]; <https://czaykowska.com/2009/08/27/dziury-w-ceglach/> [28.11.2017].
- ²⁰⁶ Badania własne – 328d. (informacje pozyskane od pana Tadeusza Szambory z Narzymia).
- ²⁰⁷ A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 117 – 11ś.
- ²⁰⁸ Tamże, s. 121 – 4ś.; AAM (4d., 0p. – badania z 1996 r.).
- ²⁰⁹ A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 121 – 56ś.; K. Węglowska, dz. cyt., s. 27 – 32d., 42p.; AAM (38d., 18p. – badania z 1996 r.); badania własne – 21d., 29p.
- ²¹⁰ A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 118 – 6ś.; AAM (6d., 0p. – badania z 1996 r.).
- ²¹¹ A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 118 – 5ś.; AAM (5d., 0p. – badania z 1996 r.); badania własne – 2d.

n. Wisłą (św. Mateusza)²¹², Nowe Kawkowo²¹³, Nowe Miasto Lubawskie (św. Tomasza)²¹⁴, Nowy Staw (św. Mateusza)²¹⁵, Oborniki²¹⁶, Okonin (św.św. Kosmy i Damiana)²¹⁷, Oleśnica (św. Jana Apostoła)²¹⁸, Olsztyn (św. Jakuba)²¹⁹, Ołobok²²⁰, Opalenica²²¹, Opatów (św. Marcina z Tours)²²², Orłowo (św. Barbary)²²³, Orłów²²⁴, Orneta (św. Jana Chrzciciela)²²⁵, Osice²²⁶, Osiek Rypiński²²⁷, Osiek Wielki²²⁸, Ostaszewo (św. Jana Chrzciciela)²²⁹, Ostroróg²³⁰, Ostrowite k. Chojnic²³¹, Ostrowite

²¹² A. Mietz, *Nowożytnie graffiti*, dz. cyt., s. 118 – 213s.; J. Olędzki, dz. cyt., s. 13; <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570> [28.11.2017]; AAM (194d., 9p. – badania z 1996 r.); badania własne – 47d., 7p.

²¹³ Badania własne – 1d.

²¹⁴ J. Lewandowska, *Zagadkowe ślady na murach kościołów w Brodnicy*, dz. cyt., s. 58 – 252s.; tenże, *Zagadkowe ślady na murach wybranych kościołów*, dz. cyt., s. 179 – 252s.; A. Mietz, *Nowożytnie graffiti*, dz. cyt., s. 121 – 252s.; I. Sołtyk, dz. cyt., s. 47; K. Węglowska, dz. cyt., s. 27 – 271d., 4p.; AAM (102d., 0p. – badania z 1996 r.); badania własne – 150d.

²¹⁵ S. Pauch, *Wybrane przejawy*, dz. cyt., s. 206 – 43s.; <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570>; <https://czaykowska.com/2009/08/27/dziury-w-ceglach/> [28.11.2017]; badania własne – 19d., 6p.

²¹⁶ A. Mietz, *Nowożytnie graffiti*, dz. cyt., s. 118 – 49s.; AAM (49d. – na szkarpie, gdyż reszta jest tynkowana, 0p. – badania z 1996 r.).

²¹⁷ A. Mietz, *Graffiti czasów nowożytnych*, dz. cyt., s. 47 – 18s.; tenże, *Nowożytnie graffiti*, dz. cyt., s. 121 – 18s.; K. Węglowska, dz. cyt., s. 27 – 8 d., 2p.; AAM (18d., 3p. – badania z 1996 r.); badania własne – 1d., 3p.

²¹⁸ <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570> [28.11.2017]; <https://czaykowska.com/2009/08/27/dziury-w-ceglach/> [28.11.2017].

²¹⁹ J. Hochleitner, *Kubki i pręgi*, dz. cyt., s. 27 – 565d.; tenże, *Tajemnicze znaki na ceglach gotyckich kościołów*, dz. cyt., s. 101 – 565s.; A. Mietz, *Nowożytnie graffiti*, dz. cyt., s. 122 – 557s.; <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570> [28.11.2017]; AAM (247d., 10p. – badania z 1995 r.); badania własne – 314d., 42p.

²²⁰ T. Lisiewicz, *W sprawie kamieni ze śladami*, „Światowit”, 1902, t. IV, s. 157; A. Mietz, *Nowożytnie graffiti*, dz. cyt., s. 117; T. Wróblewski, dz. cyt., s. 201.

²²¹ A. Mietz, *Nowożytnie graffiti*, dz. cyt., s. 119 – 6s.; AAM (6d., 0p. – badania z 1996 r.).

²²² P. Pilich, dz. cyt., s. 33; <http://em.kielce.pl/publicystyka/w-imie-boga/>; [28.11.2017].

²²³ S. Pauch, *Wybrane przejawy*, dz. cyt., s. 206 – 10s.; badania własne – 8d., 2p.

²²⁴ A. Mietz, *Nowożytnie graffiti*, dz. cyt., s. 117 – 70s.; AAM (62d., 8p. – badania z 1997 r.).

²²⁵ A. Mietz, *Nowożytnie graffiti*, dz. cyt., s. 122 – 93s.; <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570> [28.11.2017]; AAM (93d., 0p. – badania z 1996 r.); badania własne – 28d.

²²⁶ <https://czaykowska.com/2009/08/27/dziury-w-ceglach/> [28.11.2017]; badania własne – 18d., 1p.

²²⁷ AAM (52d. w ceglany portalu – badania z 1994 r.).

²²⁸ A. Mietz, *Apotropaiony antydemoniczne*, dz. cyt., s. 91, 95 – 52s.; tenże, *Nowożytnie graffiti*, dz. cyt., s. 118.

²²⁹ S. Pauch, *Wybrane przejawy*, dz. cyt., s. 206 – 22s.; <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570> [28.11.2017]; <https://czaykowska.com/2009/08/27/dziury-w-ceglach/> [28.11.2017]; badania własne – 21d., 1p.

²³⁰ A. Mietz, *Nowożytnie graffiti*, dz. cyt., s. 119 – 175s.; AAM (175d., 0p. – badania z 1996 r.).

²³¹ W. Brzoskowski, *Dzieje Skarszew*, dz. cyt., s. 50; A. Mietz, *Nowożytnie graffiti*, dz. cyt., s. 118 – 162s.; <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570&start=100> [28.11.2017]; AAM (159d. – więcej, gdyż część jest na otynkowanej wieży, 3p.).

k. Jabłonowa²³², Ostrowite k. Łasina (św. Jakuba Apostoła)²³³, Ostróda (św. Dominika Savio)²³⁴, Otrów koło Sulęcina²³⁵, Ostrzeszów²³⁶, Otorowo²³⁷, Paluzy²³⁸, Papowo Toruńskie (św. Mikołaja)²³⁹, Parys (Podwyższenia Krzyża Świętego)²⁴⁰, Pasłek (św. Bartłomieja)²⁴¹, Pasym (neogotycki)²⁴², Pelplin²⁴³, Pelplin (katedra)²⁴⁴, Piaseczno²⁴⁵, Piotrków Trybunalski (św. Jakuba)²⁴⁶, Pluskowęsy (św. Jana Ewangelisty)²⁴⁷, Pniewy²⁴⁸, Pobiedziska²⁴⁹, Postolin (św. Mikołaja)²⁵⁰, Poznań²⁵¹,

²³² A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 121 – 44ś.; AAM(44d., 0p. – badania z 1996 r.).

²³³ K. Węglowska, dz. cyt., s. 27 – 60 d., 4p.; <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570> [28.11.2017].

²³⁴ <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570> [28.11.2017]; badania własne – 14d., 1p.

²³⁵ <https://czaykowska.com/2009/08/27/dziury-w-ceglach/> [28.11.2017].

²³⁶ P. Mordal, dz. cyt., s. 37.

²³⁷ A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 119 – 93ś.; AAM (82d., 11p. – badania z 1996 r.).

²³⁸ A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 122 – 8ś.; AAM (2d., 6p. – badania z 1997 r.); badania własne – 14p.

²³⁹ A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 121 – 403ś.; J. Olędzki, dz. cyt., s. 16; K. Węglowska, dz. cyt., s. 27 – 454 d., 32p.); AAM (361d., ponad 42p. – badania z 1995 r.); badania własne – 315d., 10p.

²⁴⁰ A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 122 – 366ś.; <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570> [28.11.2017]; AAM (345d., 21p. – badania z 1998 r.).

²⁴¹ J. Hochleitner, *Kubki i pręgi*, dz. cyt., s. 25 – kilkanaście d.; tenże, *Tajemnicze znaki na ceglach gotyckich kościołów*, dz. cyt., s. 102; A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 116 – 381ś.; <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570> [28.11.2017]; <https://czaykowska.com/2009/08/27/dziury-w-ceglach/> [28.11.2017]; AAM (326d. – 25-500cm, 61p. – badania z 1996/1997 r.); badania własne – 192d., 3p.

²⁴² J. Hochleitner, *Kubki i pręgi*, dz. cyt., s. 27 („jakby wyskrobany wzór”).

²⁴³ A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 118 – 76ś.; badania własne (2 ś. na tzw. „sali kominkowej”).

²⁴⁴ AAM (72d., 4p. – badania z 1996 r.).

²⁴⁵ A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 118 – 18ś.; AAM (18d., 0p.); badania własne – 1d.

²⁴⁶ <http://www.straznicyzaslu.pl/viewtopic.php?t=6630> [28.11.2017].

²⁴⁷ A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 121 – 14ś.; K. Węglowska, dz. cyt., s. 27 – 26d., 3p.; AAM (9d., 5p.); badania własne – 5d.

²⁴⁸ A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 119 – 230ś.; AAM (227d., 3p. – badania z 1996 r.).

²⁴⁹ J. Fogel, dz. cyt., s. 16, 17 – ok. 3200ś.; J. Kilarski, dz. cyt., s. XLIII; „Kurier Poznański” z dnia 23 grudnia 1885 r., nr 293, s. 3 (sprawozdanie z posiedzenia sekcji archeologicznej); W. Łęcki, *Szlak Piastowski*, s. 33 – ponad 1000ś.; A. Mietz, *Graffiti czasów nowożytnych*, dz. cyt., s. 47; tenże, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 116 – 240ś.; P. Pilich, s. 32; I. Sołtyk, dz. cyt., s. 47; <http://ptpoz.republika.pl/promno07.htm> [28.11.2017]; <http://e-przewodniki.pl/przewodnik-nowy-124-rozdzial-1386.html> [28.11.2017]; AAM (1880d., kilkanaście p. – 2405 ś. – badania z 1995 r.).

²⁵⁰ Badania własne – 17d.

²⁵¹ J. Dydyński, dz. cyt., nr 294; J. Tyszkiewicz, dz. cyt., s. 594; T. Wróblewski, dz. cyt., s. 195.

Poznań – Głuszyna²⁵², Poznań (NMP)²⁵³, Poznań – Ostrów Tumski²⁵⁴, Poznań – Śródka²⁵⁵, Prabuty (św. Wojciecha)²⁵⁶, Prandocin (św. Jana Chrzyciela)²⁵⁷, Próchnik (dzielnica Elbląga)²⁵⁸, Prusice (św. Jakuba)²⁵⁹, Pruszcz Gdański (Podwyższenia Krzyża Świętego)²⁶⁰, Przeworsk (Ducha Świętego)²⁶¹, Przezmark (Podwyższenia Krzyża Świętego)²⁶², Psarskie²⁶³, Puck²⁶⁴, Puńsk²⁶⁵, Purda²⁶⁶, Pyrzyce (św. Maurycego)²⁶⁷, Pyzdry²⁶⁸, Raciborowice pod Krakowem (św. Małgorzaty)²⁶⁹, Radłów²⁷⁰, Radostowo²⁷¹, Radowiska Wielkie (św. Jakuba Apostoła)²⁷², Radziejów (nie podano tytułu kościoła)²⁷³, Radziejów (Znalezienia Krzyża Świętego)²⁷⁴, Radziejów

²⁵² J. Fogel, dz. cyt., s. 16, 17 – 7ś.; <http://faragotykgostyn.pl/artykuly-content/208.html> (7ś.) [28.11.2017].

²⁵³ A. Mietz, *Nowożytny graffita*, dz. cyt., s. 119 – 475ś., „Kurier Poznański” 1885, s. 3 – 15ś.; AAM (liczne dołki)

²⁵⁴ J. Fogel, dz. cyt., s. 16, 17 – 14ś.

²⁵⁵ Tamże, s. 16, 17 – 21ś.

²⁵⁶ Badania własne – 4d.

²⁵⁷ <http://www.straznicyczasu.pl/viewtopic.php?t=6630> [28.11.2017].

²⁵⁸ J. Hochleitner, *Kubki i pręgi*, dz. cyt., s. 25–26d., 2p.; tenże, *Tajemnicze znaki na ceglach gotyckich kościołów*, dz. cyt., s. 101–102 – 26ś.; badania własne – 18d., 1p.

²⁵⁹ J. A. Drozdowski, dz. cyt., s. 7; <https://czaykowska.com/2009/08/27/dziury-w-ceglach/> [28.11.2017].

²⁶⁰ A. Mietz, *Nowożytny graffita*, dz. cyt., s. 116 – 544ś.; I. Sołtyk, dz. cyt., s. 48; <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570> [28.11.2017]; <https://czaykowska.com/2009/08/27/dziury-w-ceglach/> [28.11.2017]; AAM (456d., 88p. – badania z 1998 r.); badania własne – 427d., 63p.

²⁶¹ <http://www.straznicyczasu.pl/viewtopic.php?t=6630> [28.11.2017].

²⁶² J. Hochleitner, *Kubki i pręgi*, dz. cyt., s. 25 – kilkanaście ś.; tenże, *Tajemnicze znaki na ceglach gotyckich kościołów*, dz. cyt., s. 102; J. Lewandowska, *Zagadkowe ślady na murach wybranych kościołów*, dz. cyt., s. 179 – 6ś.; badania własne – 2d. <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570> [28.11.2017].

²⁶³ A. Mietz, *Nowożytny graffita*, dz. cyt., s. 119 – 7ś.; AAM (7d., 0p. – badania z 1996 r.).

²⁶⁴ A. Mietz, *Nowożytny graffita*, dz. cyt., s. 116 – 417ś.; AAM (d. i p. są – „dane z literatury”).

²⁶⁵ A. Mietz, *Nowożytny graffita*, dz. cyt., s. 116 – 6ś.; AAM (6d. – badania z 1999 r.).

²⁶⁶ A. Mietz, *Nowożytny graffita*, dz. cyt., s. 122 – 8ś.; AAM (8d., 0p. – badania z 1996 r.).

²⁶⁷ A. Mietz, *Nowożytny graffita*, dz. cyt., s. 119 – 25ś.; <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570> [28.11.2017]; http://architektura.pomorze.pl/?art_id=702 (30 śladów) [28.11.2017].

²⁶⁸ A. Mietz, *Nowożytny graffita*, dz. cyt., s. 123 – 219ś.; AAM (219d., 3p.).

²⁶⁹ <http://www.straznicyczasu.pl/viewtopic.php?t=6630> [28.11.2017].

²⁷⁰ Z. Marcinkowski, *Średniowieczne dolki pokutne*, „Radło”, 2011, nr V, s. 16.

²⁷¹ A. Mietz, *Nowożytny graffita*, dz. cyt., s. 122 – 15ś.; AAM (15d., 0p. – badania z 1996 r.); badania własne – 11d.

²⁷² A. Mietz, *Nowożytny graffita*, dz. cyt., s. 121 – 10ś.; K. Węglowska, dz. cyt., s. 27 – 3d., 2p.; AAM (10d., 0p. – badania z 1996 r.).

²⁷³ A. Mietz, J. Pakulski, dz. cyt., s. 29.

²⁷⁴ A. Mietz, *Nowożytny graffita*, dz. cyt., s. 123 – 117ś.; AAM (117d., kilka p. – badania z 1995 r.); badania własne – 31d.

(Wniebowzięcia NMP)²⁷⁵, Radziki Duże²⁷⁶, Radzyń Chełmiński (św. Anny)²⁷⁷, Radzyń Chełmiński (św. Jerzego)²⁷⁸, Rakowiec k. Kwidzyna (św. Antoniego)²⁷⁹, Recz (Chrystusa Króla)²⁸⁰, Reszel (św.św. Piotra i Pawła)²⁸¹, Rogoźno²⁸², Rogóźno²⁸³, Rokicie²⁸⁴, Ruda k. Wielunia²⁸⁵, Rudawa (Wszystkich Świętych)²⁸⁶, Rusocice²⁸⁷, Rypin²⁸⁸, Sampława (św. Bartłomieja)²⁸⁹, Sandomierz (św. Jakuba)²⁹⁰, Sątoczno (Chrystusa Króla)²⁹¹, Sępólno²⁹², Sieradz (św. Stanisława, kościół poddominikań-

²⁷⁵ A. Mietz, *Nowożytna graffiti*, dz. cyt., s. 123 – 61ś.; AAM (61d., p. są – badania z 1995 r.); badania własne – 18d.

²⁷⁶ A. Mietz, *Apotropaiony antydemoniczne*, dz. cyt., s. 92, s. 95 – 14ś.; tenże, *Nowożytna graffiti*, dz. cyt., s. 118 – 14ś.; AAM (14d., Op. – ściany były szlifowane).

²⁷⁷ A. Mietz, *Graffita czasów nowożytnych*, dz. cyt., s. 47 – 240ś.; tenże, *Nowożytna graffiti*, dz. cyt., s. 121 – 258ś.; K. Węglowska, dz. cyt., s. 27 – 362 d., 12p.; badania własne – 242d.

²⁷⁸ K. Węglowska, dz. cyt., s. 27 – 20d., 1p.; badania własne – 9d.

²⁷⁹ A. Mietz, *Nowożytna graffiti*, dz. cyt., s. 116 – 129ś.; <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570> [28.11.2017]; badania własne – 222d., 2p.

²⁸⁰ A. Mietz, *Nowożytna graffiti*, dz. cyt., s. 119 – 24ś.; <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570> [28.11.2017].

²⁸¹ J. Hochleitner, *Kubki i pręgi*, dz. cyt., s. 27 – 44d., 8p.; tenże, *Tajemnicze znaki na ceglach gotyckich kościołów*, dz. cyt., s. 101 – 44ś.; A. Mietz, *Nowożytna graffiti*, dz. cyt., s. 122 – 43ś.; <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570&start=140> [28.11.2017]; <https://czaykowska.com/2009/08/27/dziury-w-ceglach/> [28.11.2017]; badania własne – 27d.

²⁸² J. Dydyński, dz. cyt., nr 294; J. Fogel, dz. cyt., s. 16; H. Hockenbeck, dz. cyt., s. 118 – 308ś.; A. Mietz, dz. cyt., s. 119 – 308ś.; J. Tyszkiewicz, dz. cyt., s. 594; T. Wróblewski, dz. cyt., s. 195.

²⁸³ A. Mietz, *Graffita czasów nowożytnych*, dz. cyt., s. 47 – 8ś.; AAM (8d., Op. – badania z 1997 r.).

²⁸⁴ H. Horodyska-Gadkowska, „Kobyli” kościół w Rokiciu, „Notatki Płockie”, 1968, nr V/XLIX, s. 18 („duża liczba otworów”); A. Mietz, *Apotropaiony antydemoniczne*, dz. cyt., s. 92, s. 95 – 597ś.; Idem, *Nowożytna graffiti*, dz. cyt., s. 118 – 597ś.; J. Olędzki, dz. cyt., s. 13.; <http://www.tp.com.pl/turystyka/pelne-tajemnic-zachodnie-rubieze-mazowska.html> [28.11.2017]; <http://kultura.wiara.pl/doc/942922.Znaki-na-kosciele> [28.11.2017]; AAM (579d., 18p.).

²⁸⁵ J. Fogel 1996, dz. cyt., s. 17; <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570&sid=97e7b0dd35b8fda5cbb58d24a2986d23&start=20> [28.11.1017]; <https://czaykowska.com/2009/08/27/dziury-w-ceglach/> [28.11.2017].

²⁸⁶ Cz. Hadamik, dz. cyt., s. 29; <http://www.straznicyzasu.pl/viewtopic.php?t=6630> [28.11.2017].

²⁸⁷ A. Mietz, *Nowożytna graffiti*, dz. cyt., s. 123 – 19ś.; AAM (19d., Op. – badania z 1987 r.).

²⁸⁸ A. Mietz, *Apotropaiony antydemoniczne*, dz. cyt., s. 91–92, 95 – 411ś.; tenże, *Dawne inskrypcje i znaki symboliczne w farze rypińskiej. W kręgu kultury staropolskiej*, w: *Rypin. Szkice z dziejów miasta*, red. M. Krajewski, Rypin 1994, s. 100; tenże, *Nowożytna graffiti*, dz. cyt., s. 118 – 411ś.; <https://czaykowska.com/2009/08/27/dziury-w-ceglach/> [28.11.2017]; AAM (385d., 26p.).

²⁸⁹ J. Lewandowska, *Zagadkowe ślady na murach wybranych kościołów*, dz. cyt., s. 179 – 34ś.; A. Mietz, *Nowożytna graffiti*, dz. cyt., s. 121 – 8ś.; K. Węglowska, dz. cyt., s. 27 – 53d.; AAM (5d., 3p. – badania z 1996 r.); badania własne – 42d.

²⁹⁰ AAM (d. są).

²⁹¹ A. Mietz, *Nowożytna graffiti*, dz. cyt., s. 122 – 88ś.; M. Kwiatkowski, *Dolki pokutne z Sątoczna*, „Twoja Gmina Korsze”, 2016, nr X, s. 7; <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570> [28.11.2017]; AAM (81d., 7p. – badania z 1998 r.).

²⁹² A. Mietz, *Nowożytna graffiti*, dz. cyt., s. 122 – 320ś.; AAM (291d., 28p. – badania z 1997 r.).

ski)²⁹³, Sieradz (Wszystkich Świętych, fara)²⁹⁴, Sierpc (św. Wita)²⁹⁵, Skalbmierz (św. Jana Chrzciciela)²⁹⁶, Skarszewy²⁹⁷, Skoki²⁹⁸, Skwierczyna²⁹⁹, Sławków (Podwyższenia Krzyża Świętego)³⁰⁰, Słupca³⁰¹, Słupsk³⁰², Sobocisko (Wniebowzięcia NMP)³⁰³, Sokolica³⁰⁴, Srokowo (Krzyża Świętego)³⁰⁵, Stara Kościelnica³⁰⁶, Stargard Szczeciński³⁰⁷, Starogard Gdański (św. Mateusza)³⁰⁸, Stary Gostyń³⁰⁹, Stary Korczyn³¹⁰, Stary Targ³¹¹, Stawiszyn³¹², Steblewo (ruiny)³¹³, Stopnica³¹⁴, Strońsko

²⁹³ J. Fogel, dz. cyt., s. 17; A. Ruszkowski, *Tajemnice średniowiecznych murów*, „Gościniec”, 1980, R. XII, nr IX(CXXXV), s. 23; AAM (d. są).

²⁹⁴ A. Ruszkowski, *Tajemnice*, dz. cyt., s. 23; AAM (d. są).

²⁹⁵ A. Mietz, *Nowożytna graffiti*, dz. cyt., s. 118 – 20ś.; AAM (20d., Op. – badania z 1996 r.).

²⁹⁶ <http://www.straznicyczasu.pl/viewtopic.php?t=6630> [28.11.2017].

²⁹⁷ W. Brzoskowski, *Dzieje Skarszew*, dz. cyt., s. 50; J. Hochleitner, *Kubki i pręgi*, dz. cyt., s. 26 – 98d., 25p.; A. Mietz, *Nowożytna graffiti*, dz. cyt., s. 118 – 175ś.; AAM (146d., 29p. – badania z 1998 r.); badania własne – 134d., 34p.

²⁹⁸ J. Dydyński, dz. cyt., nr 294.

²⁹⁹ A. Mietz, *Nowożytna graffiti*, dz. cyt., s. 123 – 55ś.; AAM (55d., Op. – badania z 1996 r.).

³⁰⁰ D. Skonieczna-Gawlik, dz. cyt., s. 230–231; <https://czaykowska.com/2009/08/27/dziury-w-ceglach/> [28.11.2017]; <http://www.straznicyczasu.pl/viewtopic.php?t=6630> [28.11.2017].

³⁰¹ A. Mietz, *Nowożytna graffiti*, dz. cyt., s. 116 – 123ś.; AAM (123d., Op. – badania z 1996 r.).

³⁰² A. Mietz, *Nowożytna graffiti*, dz. cyt., s. 117; J. Olędzki, dz. cyt., s. 13; AAM (poddominikański, św. Jacka – 63d. przy wejściu i liczne na nawie prawej).

³⁰³ <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570> [28.11.2017] – (ok.50d.); <https://czaykowska.com/2009/08/27/dziury-w-ceglach/> [28.11.2017].

³⁰⁴ A. Mietz, *Nowożytna graffiti*, dz. cyt., s. 122 – 23ś.; AAM (18d., 5p. – badania z 1997 r.).

³⁰⁵ A. Mietz, *Nowożytna graffiti*, dz. cyt., s. 122 – 27ś.; <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570> [28.11.2017].

³⁰⁶ S. Pauch, *Wybrane przejawy*, dz. cyt., s. 206 – 19ś.; badania własne – 19ś.

³⁰⁷ J. Fogel, dz. cyt., s. 17; A. Mietz, *Nowożytna graffiti*, dz. cyt., s. 119; M. Ober, *Stargard Szczeciński – kościół NPMarii*, „Spotkania z Zabytkami”, 1982, nr IX, s. 52-54; AAM (są wg literatury).

³⁰⁸ W. Brzoskowski, *Dzieje Skarszew*, dz. cyt., s. 50; A. Mietz, *Nowożytna graffiti*, dz. cyt., s. 118 – 84ś.; <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570> [28.11.2017]; <https://czaykowska.com/2009/08/27/dziury-w-ceglach/> [28.11.2017]; badania własne – 217d., 19p.

³⁰⁹ J. Kilarski, dz. cyt., s. 207; A. Mietz, *Nowożytna graffiti*, dz. cyt., s. 119 – 56ś.; AAM (56d., Op. – badania z 1996 r.).

³¹⁰ W kamiennym fundamencie wieży kościelnej z 1920 r. – www.straznicyczasu.pl [16.08.2018].

³¹¹ J. Hochleitner, *Kubki i pręgi*, dz. cyt., s. 25 – 70d., 20p.; tenże, *Tajemnicze znaki na ceglach gotyckich kościołów*, dz. cyt., s. 102 – 70 ś.; A. Mietz, *Nowożytna graffiti*, dz. cyt., s. 116 – 71ś.; badania własne – 80d., 20p.

³¹² A. Mietz, *Nowożytna graffiti*, dz. cyt., s. 117 – 252ś.; AAM (252d., Op.).

³¹³ A. Mietz, *Nowożytna graffiti*, dz. cyt., s. 116 – 41ś.; <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570> [28.11.2017]; <https://czaykowska.com/2009/08/27/dziury-w-ceglach/> [28.11.2017]; AAM (33d., 8p. – badania z 1998 r.); badania własne – 67d., 6p.

³¹⁴ <http://www.straznicyczasu.pl/viewtopic.php?f=57&t=6630&sid=c96ff46f893ce1470867fc6e-06436849&start=30> [1.08.2018].

(św. Urszuli)³¹⁵, Strzelin (św. Gotarda)³¹⁶, Strzelno (św. Prokopa)³¹⁷, Strzelno (św. Trójcy)³¹⁸, Subkowy (św. Stanisława)³¹⁹, Suchy Dąb (św.św. Anny i Joachima)³²⁰, Susz³²¹, Szadek³²², Szamotuły (pw. MB Pocieszenia i św. Stanisława)³²³, Sząbruk³²⁴, Szczecin (św. Jakuba)³²⁵, Szczepanki k. Łasina (św. Wawrzyńca)³²⁶, Szczytno (neogotyckie)³²⁷, Szubin³²⁸, Szydłów (św. Władysława)³²⁹, Szydłów (Wszystkich Świętych)³³⁰, Śmigiel³³¹, Śrem³³², Środa [Wielkopolska]³³³, Świebodzin³³⁴, Tarczyn (św. Mikołaja)³³⁵, Tczew (fara)³³⁶, Tczew (św. Stanisława Kostki)³³⁷,

³¹⁵ J. Fogel, dz. cyt., s. 17; A. Ruszkowski, *Tajemnice*, dz. cyt., s. 23 (kilkadziesiąt wgłębień); A. Mietz, *Nowożytna graffiti*, dz. cyt., s. 117 (166ś.); <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570> [28.11.2017]; AAM (161d., 5p. – badania z 1999 r.).

³¹⁶ <https://czaykowska.com/2009/08/27/dziury-w-ceglach/> [28.11.2017].

³¹⁷ A. Mietz, *Nowożytna graffiti*, dz. cyt., s. 117 – 9ś.

³¹⁸ Tenże, *Zbawienie i potępienie*, dz. cyt., s. 18.

³¹⁹ Tenże, *Nowożytna graffiti*, dz. cyt., s. 118 – 25ś.; I. Sołtyk, dz. cyt., s. 47; AAM (13d., 9p. – badania z 1996 r.); badania własne – 3d.

³²⁰ Badania własne – 10d.

³²¹ J. Lewandowska, *Zagadkowe ślady na murach wybranych kościołów*, dz. cyt., s. 179 – 238ś.; K. Madela, dz. cyt., s. 9; A. Mietz, *Nowożytna graffiti*, dz. cyt., s. 116 – 62ś.; AAM (62d., 0p. – badania z 1996 r.); badania własne – 212d., 9p.

³²² J. Fogel, dz. cyt., s. 17; A. Mietz, *Nowożytna graffiti*, dz. cyt., s. 123 – 31ś.; A. Ruszkowski, *Tajemnice*, dz. cyt., s. 23; AAM (29d., 2p. – badania z 1999 r.).

³²³ J. Fogel, dz. cyt., s. 16; F. Jaśkowiak, dz. cyt., s. 172; J. Kilarski, dz. cyt., s. 157; A. Mietz, dz. cyt., s. 119 – 170ś.; P. Mordal, dz. cyt., s. 36 – 260ś.; <http://www.poboczemdrogi.pl/2016/11/szamotuy-zwiedzanie-z-duchami.html> [28.11.2017]; AAM (170d. – badania z 1996 r.).

³²⁴ A. Mietz, *Nowożytna graffiti*, dz. cyt., s. 122 – 14ś.; AAM (14d., 0p. – badania z 1995 r.); badania własne – 23d.

³²⁵ E. Friedel, *Backsteine mit Näpfchen und Rillen*, „Archiv für kirchliche Baukunst und Kircherschmuck”, 1877, R. II, z. IV, s. 57; A. Mietz, *Nowożytna graffiti*, dz. cyt., s. 119; <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570> [28.11.2017]; http://architektura.pomorze.pl/?art_id=705 [28.11.2017]; AAM (są d. oraz p.).

³²⁶ Badania własne – 76d.

³²⁷ J. Hochleitner, *Kubki i pregi*, dz. cyt., s. 27 („pseudokubki” i „pseudopregi”).

³²⁸ A. Mietz, *Nowożytna graffiti*, dz. cyt., s. 115 – 349ś.; AAM (314d., liczne p.); badania własne – 314d., 32p.

³²⁹ <http://www.straznicyzasau.pl> – ok. 90 śladów [16.08.2018].

³³⁰ <http://www.straznicyzasau.pl/viewtopic.php?f=57&t=6630&start=40> [16.08.2018].

³³¹ A. Mietz, *Nowożytna graffiti*, dz. cyt., s. 119 – 9ś.; AAM (9d., 0p. – badania z 1999 r.).

³³² J. Fogel, dz. cyt., s. 16, 17 – 14ś.; <http://faragotykgostyn.pl/artykuly-content/208.html> [28.11.2017].

³³³ J. Fogel, dz. cyt., s. 16; J. Kilarski, dz. cyt., s. 252; A. Mietz, *Nowożytna graffiti*, dz. cyt., s. 119 – 216ś.; J. Tyszkiewicz, dz. cyt., s. 594; T. Wróblewski, dz. cyt., s. 195, 199 („niektóre kościoły”, kolegiata); AAM (216d., są też p. – badania z 1995 r.).

³³⁴ A. Mietz, *Nowożytna graffiti*, dz. cyt., s. 123 – 58ś.; AAM (52d., 6p. – badania z 1996 r.).

³³⁵ <http://www.straznicyzasau.pl/viewtopic.php?t=6630> [28.11.2017].

³³⁶ J. Fogel, dz. cyt., s. 17; F. Jaśkowiak, dz. cyt., s. 134; A. Mietz, *Nowożytna graffiti*, dz. cyt., s. 118 – 217ś.; K. Staszewski, dz. cyt., s. 266; <https://czaykowska.com/2009/08/27/dziury-w-ceglach/> [28.11.2017]; AAM (d. są wg literatury); badania własne – 548d., 58p.

³³⁷ AAM (d. są wg literatury); z badań własnych wynika, iż aktualnie nie ma śladów na tejże świątyni.

Tłokowo³³⁸, Tolkmicko³³⁹, Tołkiny (Matki Boskiej Ostrobramskiej)³⁴⁰, Toruń (Najświętszej Marii Panny)³⁴¹, Toruń (św. Jakuba)³⁴², Toruń (św. Jana Ewangelisty i św. Jana Chrzciciela)³⁴³, Trląg³⁴⁴, Trutnowy³⁴⁵, Trzebiatów (Macierzyństwa Najświętszej Marii Panny)³⁴⁶, Tuczno³⁴⁷, Tuja (św. Jakuba)³⁴⁸, Tulce³⁴⁹, Tum k. Łęczycy (NMP i św. Aleksego)³⁵⁰, Tychnowy³⁵¹, Uniejów³⁵², Unieradz (św. Michała Archanioła)³⁵³, Urzędów³⁵⁴, Wawrzeńczyce (św. Zygmunta i św. Marii Magdaleny)³⁵⁵,

³³⁸ A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 122 – 9ś.; AAM (9d. – badania z 1997 r.); badania własne – 9d.

³³⁹ J. Hochleitner, *Kubki i pręgi*, dz. cyt., s. 25 – 27d., 17p., 5 zamurowanych; tenże, *Tajemnicze znaki na ceglach gotyckich kościołów*, dz. cyt., s. 102 – ponad 30ś.; A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 116 – 43ś.; badania własne – 65d., 25p.

³⁴⁰ <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570> [28.11.2017].

³⁴¹ J. Hochleitner, *Kubki i pręgi*, dz. cyt., s. 28 – 1ś.; K. Węglowska, dz. cyt., s. 28 – 9d.); badania własne – 2ś.

³⁴² A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 121 – 49ś.; K. Węglowska, dz. cyt., s. 28 – 83d., 2p.; badania własne – 69d.

³⁴³ J. Hochleitner, *Kubki i pręgi*, dz. cyt., s. 28; A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 121 – 188ś.; J. Olędzki, dz. cyt., s. 13 („pokaźna ilość jamek”); K. Węglowska, dz. cyt., s. 28 – 476d., 3p.; <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570&sid=97e7b0dd35b8fda5cbb58d24a2986d23&start=20> [28.11.2017]; badania własne – 177ś.

³⁴⁴ A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 117 – 509ś.; <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570&start=140> [28.11.2017]; <http://manowce.com/trlag/> [28.11.2017]; AAM (508d., 1p.); badania własne – 496d.

³⁴⁵ A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 116 – 37ś.; <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570> [28.11.2017]; <https://czaykowska.com/2009/08/27/dziury-w-ceglach/> [28.11.2017]; AAM (36d., 1p. – badania z 1998 r.); badania własne – 2d.

³⁴⁶ T. Siemiński, „*Znaki istnienia*” na kościele pod wezwaniem Macierzyństwa Najświętszej Marii Panny w Trzebiatowie, w: *Trzebiatów – historia i kultura. Materiały z konferencji, Trzebiatów, 26-27 maja 2000*, red. W. Łysiak, Poznań 2000, s. 141; <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570> [28.11.2017].

³⁴⁷ A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 117 – 84ś.; <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570&start=40> [28.11.2017]; AAM (82d., 2p. – badania z 1998 r.).

³⁴⁸ S. Pauch, *Wybrane przejawy*, dz. cyt., s. 206 – 5ś.; <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570> [28.11.2017]; <https://czaykowska.com/2009/08/27/dziury-w-ceglach/> [28.11.2017]; badania własne – 5d.

³⁴⁹ J. Fogel, dz. cyt., s. 16, 17 – 985ś.

³⁵⁰ A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 117 – 9ś.; tenże, *Zbawienie i potępienie*, dz. cyt., s. 17; <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570> [28.11.2017]; <http://meteor2017.bikestats.pl/1578128,Weekend-13ego-2-Z-Niedzieli-na-Leczyce.html> [28.11.2017].

³⁵¹ A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 117 – 18ś.; badania własne – 2d.

³⁵² A. Mietz, *Nowożytny graffiti*, dz. cyt., s. 123 – 126ś.; AAM (126d., 0p. – badania z 1997 r.).

³⁵³ <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570> [28.11.2017].

³⁵⁴ <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570&start=60> [28.11.2017]; <http://gokurzedow.pl/u/gzu07/016.htm> [28.11.2017].

³⁵⁵ <http://www.straznicyczasu.pl/viewtopic.php?t=6630> [28.11.2017].

Wągrowiec³⁵⁶, Wąsosz³⁵⁷, Wejherowo³⁵⁸, Wielki Garc³⁵⁹, Wieluń (kościół Bożego Ciała)³⁶⁰, Wierzbna³⁶¹, Wilczyn³⁶², Wilczyzna³⁶³, Witków k. Szprotawy³⁶⁴, Włocławek (św. Witalisa)³⁶⁵, Wocławy³⁶⁶, Wrocki (św. Marcina)³⁶⁷, Wronki³⁶⁸, Września³⁶⁹, Wysiołek Luborzycki (Podwyższenia Krzyża Świętego)³⁷⁰, Wysocice³⁷¹, Wysocko³⁷², Wyszogród (kościół franciszkanów)³⁷³, Zalewo (św.św. Jana Apostoła i Ewangelisty)³⁷⁴, Zator (św.św. Wojciecha i Jerzego)³⁷⁵, Zbarzewo³⁷⁶, Zgłowiączka³⁷⁷,

³⁵⁶ J. Dydyński, dz. cyt., nr 294; J. Fogel, dz. cyt., s. 16; J. Hochleitner, *Tajemnicze znaki na ceglach gotyckich kościołów*, dz. cyt., s. 101 – 820ś.; H. Hockenbeck, dz. cyt., s. 118 – 820ś.; F. Jaśkowiak, dz. cyt., s. 192 – 552ś.; J. Kilarski, dz. cyt., s. 106; A. Mietz, *Nowożytne graffiti*, dz. cyt., s. 117 – 835ś.; J. Tyszkiewicz, dz. cyt., s. 594; T. Wróblewski, dz. cyt., s. 195; AAM (820d., są p. – badania z 1995 r.); badania własne – 569d., 8p.

³⁵⁷ A. Mietz, *Nowożytne graffiti*, dz. cyt., s. 117 – 32ś.

³⁵⁸ Tamże, s. 116 – 3ś.; AAM (2d., 2p.).

³⁵⁹ A. Mietz, *Nowożytne graffiti*, dz. cyt., s. 118 – 11ś.; I. Sołtyk, dz. cyt., s. 51 – 11d.; AAM (8d., 3p.).

³⁶⁰ J.A. Drozdowski, dz. cyt., s. 7; M. Hellmich, dz. cyt., s. 79.

³⁶¹ J. Pilch, *Zabytki architektury Dolnego Śląska*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1978, s. 290–291; AAM (są d. i p. wg literatury).

³⁶² A. Mietz, *Nowożytne graffiti*, dz. cyt., s. 117 – 2ś.; AAM (2d., 0p. – badania z 1996 r.).

³⁶³ A. Mietz, *Nowożytne graffiti*, s. 119 – 2ś.

³⁶⁴ J.A. Drozdowski, dz. cyt., s. 4, 6.

³⁶⁵ Badania własne – 3d.

³⁶⁶ <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570> [28.11.2017]; <https://czaykowska.com/2009/08/27/dziury-w-ceglach/> [28.11.2017].

³⁶⁷ A. Mietz, *Nowożytne graffiti*, dz. cyt., s. 121 – 16ś.; K. Węglowska, dz. cyt., s. 28 – 4d.; AAM (14d, 2p. – badania z 1999 r.); badania własne – 5d.

³⁶⁸ A. Mietz, *Nowożytne graffiti*, dz. cyt., s. 119 – 16ś.; AAM (11d., 5p. – badania z 1996 r.).

³⁶⁹ J. Hochleitner, *Tajemnicze znaki na ceglach gotyckich kościołów*, dz. cyt., s. 101 – 800ś.; F. Jaśkowiak, dz. cyt., s. 135 – 800ś.; J. Kilarski, dz. cyt., s. 280; A. Mietz, *Nowożytne graffiti*, dz. cyt., s. 117 – 714ś.; AAM (114d.).

³⁷⁰ <http://www.straznicyzasu.pl/viewtopic.php?t=6630> [28.11.2017].

³⁷¹ Tamże

³⁷² J. Dydyński, dz. cyt., nr 293; J. Fogel, dz. cyt., s. 16; T. Lisiewicz, dz. cyt., s. 157; A. Mietz, *Nowożytne graffiti*, dz. cyt., s. 117 – 458ś.; J. Tyszkiewicz, dz. cyt., s. 594; T. Wróblewski, dz. cyt., s. 195, 201; <https://naszaprawdablog.wordpress.com/2016/11/27/tajemnicze-dolki-na-murach-kosciola-w-wysocku/> [28.11.2017]; AAM (442d., 36p. – badania z 1996 r.).

³⁷³ A. Mietz, *Nowożytne graffiti*, dz. cyt., s. 118 – 23ś.; J. Olędzki, dz. cyt., s. 15; AAM (23d. – badania z 1998 r.).

³⁷⁴ J. Lewandowska, *Zagadkowe ślady na murach wybranych kościołów*, dz. cyt., s. 179 – 27ś.; K. Madela, dz. cyt., s. 9, 12 (baszta średniowieczna); <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570> [28.11.2017]; <https://czaykowska.com/2009/08/27/dziury-w-ceglach/> [28.11.2017]; badania własne – 64d., 3p.

³⁷⁵ <http://www.straznicyzasu.pl/viewtopic.php?t=6630> [28.11.2017]; <http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570> [28.11.2017].

³⁷⁶ A. Mietz, *Nowożytne graffiti*, dz. cyt., s. 119 – 5ś.; AAM (5p. – badania z 1996 r.).

³⁷⁷ Badania własne – 10d.

Zieleń (św.św. Piotra i Pawła)³⁷⁸, Żagań (kościół gimnazjalny)³⁷⁹, Żarnowiec (Narodzenia Najświętszej Maryi Panny, pow. zawierciański)³⁸⁰, Żarnów³⁸¹, Żary³⁸², Żmijewo³⁸³, Żnin (św. Floriana)³⁸⁴, Żory (św. Filipa i Jakuba)³⁸⁵.

Tak ujęta problematyka śladów dołkowych pozwala na przeprowadzenie dalszych badań nad tymi zagadkowymi otworami, w odniesieniu do innych rejonów kraju. Badacze mają możliwość porównania wyników własnych badań z osiągniętymi przez osoby, których prace zacytowano w przypisach do niniejszego artykułu. Zauważalne jest także, iż dołki występują w dużej liczbie na obszarze Polski północnej – wzdłuż Dolnej Wisły i na wschód od jej linii (Powiśle, Warmia, Mazury, ziemia chełmińska, ziemia lubawska). Można dostrzec je również na świątyniach Kujaw, a także na Pomorzu Gdańskim. Są też charakterystyczne dla obszaru Wielkopolski, częściowo Małopolski, kieleckiego, części Mazowsza, a także obszarów przygranicznych na zachodzie kraju. Na południu Polski występują wyspowo.

Nasuwa się także wniosek, iż z racji malejącej liczby śladów (wynika to np. z faktu odnotowywania coraz mniejszej liczby śladów przez kolejnych inwentaryzatorów podejmujących się policzenia śladów, np. w Chojnicach) zasadne jest tworzenie analogicznych katalogów w przeszłości.

Bibliografia

AAM (Archiwum Andrzeja Mietza) – w zbiorach rodziny tego autora, fotokopie w zbiorach autora niniejszego artykułu.

Brzoskowski W., *Dzieje Skarszew*, Skarszewy 2009.

Chrzanowski T., Kornecki T., *Sztuka Ziemi Krakowskiej*, Kraków 1982.

Drozdowski J.A., *Kubki, pręgi...*, „Przydrożne Pomniki Przeszłości”, 1986, z. 2, s. 2–7.

Dydyński J., *Uwagi o wkłęsłościach kulistych na murze kościelnym*, „Kurier Poznański”, 1885, nr 293–296.

Fogel J., *Frapująca zagadka średniowiecznych świątyni*, „Przegląd Wielkopolski”, 1996, nr 35–36, s. 15–20.

³⁷⁸ K. Węglowska, dz. cyt., s. 28 – 1d.

³⁷⁹ J. A. Drozdowski, dz. cyt., s. 4.

³⁸⁰ <http://www.straznicyczasu.pl/viewtopic.php?t=6630> [28.11.2017]; AAM (są d.).

³⁸¹ J. Fogel, dz. cyt., s. 17; M. P. Pilichowie, *Ziemia kielecka*, Warszawa 1979, s. 208.

³⁸² J. Fogel, dz. cyt., s. 17 – 158s.; <http://faragotykgostyn.pl/artykuly-content/208.html> [28.11.2017].

³⁸³ A. Miecz, *Nowożytnie graffiti*, dz. cyt., s. 121 – 5s.; AAM (3d., 2p. – badania z 1996 r.).

³⁸⁴ Badania własne – 6d.; AAM (5d.).

³⁸⁵ <http://www.straznicyczasu.pl/viewtopic.php?t=6630> [28.11.2017].

Friedel E., *Backsteine mit Näpfchen und Rillen*, "Archiv für kirchliche Baukunst und Kircherschmuck", 1877, R. 2, z. 4, s. 56–58.

Grempler G., *Ueber Altertümliches in Bunzlau*, "Jahresbericht der Schlesischen Gesellschaft für vaterländische Cultur", 1893, s. 53–55.

Hadamik Cz., *Moskorzew i jego zabytki*, „Ziemia Częstochowska”, T. XXXVI, s. 29.

Hellmich M., *Nochmals die Teufelskrallen und Näpfchen an alten Bauwerken*, "Korrespondenzblatt des Gesamtvereins der Deutschen Geschichts – und Altertumsvereine", 1918, nr 3/4, s. 71–79.

Hochleitner J., *Kubki i pregi na krzyżackich kościołach*, „Przydrożne Pomniki Przeszłości”, 1993, z. 16, s. 24–28.

Hochleitner J., *Tajemnicze znaki na ceglach gotyckich kościołów na przykładzie katedry św. Mikołaja w Elblągu*, „Rocznik Elbląski”, 2002, t. XVIII, s. 95–102.

Hockenbeck H., *Die Näpfchensteine an den Pfarrkirchen zu Klecko, Lekno, Rogasen und Wongrowitz*, "Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen", 1885, t. 1, s. 118–133.

Horodyska-Gadkowska H., „*Kobyli*” kościół w Rokiciu, „Notatki Płockie”, 1968, nr 5/49, s. 18–19.

Jaśkowiak F., *Okolice Poznania*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1972.

Kamińska K., *Zagłębienia na ceglach z chojnickiej bazyliki*, „Baszta”, 2011, t. 11, s. 37–43.

Kilarski J., *Przewodnik po Wielkopolsce*, Nakładem Księgarni św. Wojciecha, Poznań-Warszawa-Wilno-Lublin 1938.

Lewandowska J., *Zagadkowe ślady na murach kościołów w Brodnicy, Lembargu, Lubawie i Nowym Mieście Lubawskim*, w: *Wiara z demonem w tle. Studia nad materialnymi śladami przekazu informacji na ziemiach polskich do schyłku XVIII wieku*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2008, s. 57–76.

Kurier Poznański, Kurier Poznański z dnia 23 grudnia 1885 r., 293 numer, s. 3 (sprawozdanie z posiedzenia sekcji archeologicznej) – anonimowy autor.

Kwiatkowski M., *Dołki pokutne z Sątoczna*, „Twoja Gmina Korsze”, 2016, nr 10, s. 7.

Lewandowska J., *Zagadkowe ślady na murach wybranych kościołów w Polsce północno-wschodniej*, w: *Zjawiska magiczno-demoniczne na terenie dawnych ziem pruskich na tle porównawczym*, red. K. Grażawski, J. Gancewski, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn 2014, s. 177–189.

Lisiewicz T., *W sprawie kamieni ze śladami*, „Światowit”, 1902, t. IV, s. 157–160.

Łęcki W., *Szlak Piastowski*, Wydawnictwo Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej i Centrum Animacji Kultury, Poznań 2006.

Madela K., *Tajemnicze znaki na ceglach kościoła św. Antoniego w Suszu*, „Skarbiec Suski. Historia, środowisko, kultura”, 2009, nr 1, s. 9–14.

Marcinkowski Z., *Średniowieczne dołki pokutne*, „Radło”, 2011, nr 5, s. 16.

Mietz A., *Apotropaiony antydemoniczne na świątyniach ziemi dobrzyńskiej*, „Rocznik Muzeum Ziemi Dobrzyńskiej w Rypinie”, t. I, s. 89–96.

Mietz A., *Dawne inskrypcje i znaki symboliczne w farze rypińskiej. W kręgu kultury staropolskiej*, w: *Rypin. Szkice z dziejów miasta*, red. M. Krajewski, Dobrzyński Oddział Włocławskiego Towarzystwa Naukowego w Rypinie, Rypin 1994, s. 93–104.

A. Mietz, *Graffita czasów nowożytnych na murach kościołów w Grudziądzu i okolicy. Tożsamość – orędownictwo – zbawienie*, „Rocznik Grudziądzki”, 1998, t. XIII, s. 33–47.

Mietz A., *Nowożytne graffita i ślady oczyszczania ogniem w Polsce Środkowej i Północnej*, w: *Wiara z demonem w tle. Studia nad materialnymi śladami przekazu informacji na ziemiach polskich do schyłku XVIII wieku*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2008, s. 79–135.

Mietz A., *Zbawienie i potępienie w świadectwach nowożytnych graffiti. Ze studiów nad staropolską religijnością masową południowego pogranicza kujawsko-wielkopolskiego*, w: *Studia z dziejów południowego pogranicza kujawsko-wielkopolskiego*, red. P. Szczepankiewicz, Wydawnictwo Propaganda, Włocławek-Wierzbiniek 2010, s. 11–19.

Mietz A., Pakulski J., *Corpus Inscriptionum Poloniae*, t. IV (Kujawy brzeskie), Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej we Włocławku, Włocławek-Toruń 1985.

Mordal P., *Kubki i rysy na ścianach kościoła w Szamotułach*, „Przydrożne Pomniki Przeszłości”, 1990, z. 11, s. 36–37.

Mróz H., *Graffiti czasów nowożytnych na murach kościoła w Górze koło Żnina*, w: *Studia z dziejów południowego pogranicza kujawsko-wielkopolskiego*, red. P. Szczepankiewicz, Wydawnictwo Propaganda, Włocławek-Wierzbiniek 2010, s. 20–27.

Ober M., *Stargard Szczeciński – kościół NPMarii*, „Spotkania z Zabytkami”, 1982, nr 9, s. 52–54.

Olędzki J., *Znaki istnienia*, „Polska Sztuka Ludowa”, 1985, R. XXXIX, nr 1–2, s. 3–21.

Pauch S., *Dołki pokutne w Łasinie*, „Prowincja”, 2012, nr 1(7), s. 77–82.

Pauch, *Ślady dołkowe na murach kościołów gotyckich na terenie wybranych diecezji Polski północnej* (praca doktorska w zbiorach UKW w Bydgoszczy), Bydgoszcz 2018.

Pauch S., *Ślady na murach bazyliki pw. Ścięcia św. Jana Chrzcziciela w Chojnicach*, „Zeszyty Chojnickie”, 2015, nr 31, s. 62–67.

Pauch S., *Ślady na murach kościoła św. Mikołaja w Gniewie, jako wyraz lęku przed nagłą śmiercią*, „Nasza Przeszłość”, 2016, t. 125, s. 165–182.

Pauch S., *Wybrane przejawy religijności na murach budowli sakralnych Wielkich Żuław Malborskich*, „Studia Pelplińskie”, 2015, t. XLVIII, s. 203–211.

Pęcherski Z., *Konin – Koło – Turek. Przewodnik wycieczkowy*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1966.

Pilch J., *Zabytki architektury Dolnego Śląska*, Wydawnictwo Ossolineum, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1978.

Pilich P., *Jeszcze raz o „dolkach wierconych”*, „Przydrożne Pomniki Przeszłości”, 1990, nr 11, s. 32–35.

Pilichowie M., P., *Ziemia kielecka*, Krajowa Agencja Wydawnicza, Warszawa 1979.

Ruszkowski A., *Ślady po niecenieniu ognia na murach kościołów województwa sieradzkiego*, „Biuletyn ZW PTTK”, 1980, nr 2(272), s. 17–19.

Ruszkowski A., *Tajemnice średniowiecznych murów*, „Gościniec”, 1980, R. XII, nr 9(135), s. 23.

Schels P., *Schabespuren auf Stein* (Rillen und Näpfchen) – <http://www.yumpu.com/de/document/view/8703752/schabespuren-auf-stein-rillen-und-napfchen-hosting-agency> [15.12.2019].

Siemiński T., *„Znaki istnienia” na kościele pod wezwaniem Macierzyństwa Najświętszej Marii Panny w Trzebiatowie*, w: *Trzebiatów – historia i kultura. Materiały z konferencji, Trzebiatów, 26–27 maja 2000*, red. W. Łysiak, Wydawnictwo Eco, Poznań 2000.

Skonieczna-Gawlik D., *Tropem badaczy Zagłębia Dąbrowskiego*, Regionalny Instytut Kultury w Katowicach, Katowice 2016.

Sołtyk I., *Graffiti czasów nowożytnych na murach Bazyliki pod wezwaniem Święcia św. Jana Chrzciciela w Chojnicach. Studium analityczne*, Przedsiębiorstwo Marketingowe Logo, Chojnice 2011.

Staszewski K., *Tajemnica „wierconych dołków”*, „Ziemia” 1966, s. 265–266.

Szczepański P., *Kubki i pręgi na kościele św. Mikołaja w Elblągu*, „Przydrożne Pomniki Przeszłości”, 1993, z. 16, s. 28–29.

Tyszkiewicz J., *„Nowy ogień” na wiosnę*, w: *Cultus et cognitio. Studia z dziejów średniowiecznej kultury*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1976, s. 591–597.

Weertz J., Weertz E., Duffin Ch.J., *Possible sources of therapeutic stone powder from North West Europe*, „Pharmaceutical Historian”, 2014, t. 44, nr 2, s. 27–32.

Węglowska K., *Nieckowate zagłębienia na elewacjach średniowiecznych obiektów sakralnych na obszarze ziemi chełmińskiej i lubawskiej* (praca doktorska w zbiorach UMK w Toruniu), Toruń 2016.

Wróblewski T., *Zagadkowe ślady na ścianach kościołów w Wielkopolsce*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza”, 1958, t. IV, z. 2, s. 195–205.

Źródła internetowe

- http://architektura.pomorze.pl/?art_id=892
<http://czaykowska.com/2009/08/27/dziury-w-ceglach/>
<http://e-przewodniki.pl/przewodnik-nowy-124-rozdzial-1386.html>
<http://em.kielce.pl/publicystyka/w-imie-boga>
<http://faragotykgostyn.pl/artykuly-content/208.html>
<http://gokurzedow.pl/u/gzu07/016.htm>
<http://manowce.com/trlag/>
<http://meteor2017.bikestats.pl/1578128,Weekend-13ego-2-Z-Niedzieli-na-Leczyce.html>
<https://naszaprawdablog.wordpress.com/2016/11/27/tajemnicze-dolki-na-murach-kosciola-w-wysocku/>
<http://pttpoz.republika.pl/promno07.htm>
<http://silesion.pl/najszczesliwsze-miasto-na-swiecie-02-07-2017>
<http://tomi.blox.pl/2010/06/Cegly-kosciola-w-Kozlowie-Biskupim.html>
http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:http://meteor2017.bikestats.pl/1578125,Weekend-13ego-1-Z-Soboty-na-Piatek.html&gws_rd=cr&d-cr=0&ei=-li1WZjiM6qg6ASjr4foDQ
<http://wikimapia.org/36212396/pl/Do%C5%82ki-pokutne>
<http://www.czasbrodnicy.pl/czasbrodnicy/1,93191,22518255,skad-sie-wziely-dziury-w-farze.html>
http://www.czasbrodnicy.pl/czasbrodnicy/1,93191,12040429,Tajemnicze_znaki_na_farze.html
<http://www.forum.eksploracja.pl/viewtopic.php?f=142&t=9570>
<http://www.graudenz.pl/ciekawostki/graffiti-na-murach-kosciola-sw-mikolaja/>
<http://www.krajoznawcy.info.pl/znaki-pokuty-i-dobrych-interesow-8315>
<http://kultura.wiara.pl/doc/942922.Znaki-na-kosciele>
<https://www.lm.pl/aktualnosci/informacja/57627/W-trosce-o-zabytki>
<http://www.poboczemdrogi.pl/2016/11/szamotouy-zwiedzanie-z- duchami.html>
<http://www.straznicyzasu.pl/viewtopic.php?t=6630>
<http://www.tp.com.pl/turystyka/pelne-tajemnic-zachodnie-rubieze-mazowska.html>
http://www.woldenberg-neumark.eu/St/Woldenberger_Kirche.html#loecher
http://zp.pl/kamien-pomorski-tajemnica-katedralnych-murow,artykul_1_534_0_30